

Таємниці княгині де-Кадіньян

Оноре де Бальзак

Теофілю Ґотье¹

Переклав І. Ковтунов

Після злополучних подій Липневої революції, які розорили кілька багатих аристократичних родин, чиї достатки підтримувалися двором, княгиня де-Кадіньян мала спритність віднести на рахунок, політичних подій повне розорення, яким була зобов'язана своєму марнотратству. Князь покинув Францію разом з королівською родиною, залишивши княгиню в Парижі неприступною для нападів кредиторів завдяки його відсутності, бо борги, на сплату яких не вистачило б усього допустимого до продажу майна, висіли тільки на ньому. На прибутки від майорату було накладено заборону. Словом, справи цього знатного роду були в такому ж поганому стані, як і старшої парості Бурбонів.

Тоді ця жінка, така відома під своїм першим прізвищем герцогині де-Мофріньєз, мудро вирішила жити в глибокому відлюдді і хотіла стати забутою. Париж був захоплений потоком таких головокрутних подій, що незабаром герцогиня де-Мофріньєз, похована в княгині де-Кадіньян,— зміна імені, невідома більшості нових акторів суспільства, висунутого на сцену Липневою революцією,— стала немов чужоземкою.

У Франції титул герцога перевищує всі інші, навіть титул князя, хоч за основами геральдики, вільними від всяких софістичних тлумачень, титули не мають ніякого значення і існує цілковита рівність між усіма дворянами. Ця чудова рівність була колись дбайливо підтримувана французькою династією, та й у наші дні вона ще існує, принаймні номінально, завдяки запобіжному звичаєві королів давати своїм дітям простий титул графів. Саме в силу цієї системи Франціск² знищив блиск титулів, наданих собі

чванливим Карлом VЗ, підписавшись в одній відповіді на його лист: "Франціск, володілець Ванв". Людовік XI зробив ще краще, видавши свою дочку за дворянина без титулу, П'єра Боже. Феодальна система була так ґрунтовно розбита Людовіком XIV, що в його монархії титул герцога став для аристократії найпочеснішим і найбажанішим. А проте у Франції є дві або три родини, в яких князівський сан, зв'язаний колись з багатими володіннями, ставиться вище герцогства. Родина де-Кадіньян, яка має для старшого сина титул герцога де-Мофріньєз, тоді як усі інші сини іменуються просто — шевальє де-Кадіньян, є одна з цих виняткових родин. Як колись два князі з роду Роганів, князі де-Кадіньян мали право на трон у своїх володіннях; вони могли держати пажів, дворян у себе на службі. Це пояснення потрібне як для того, щоб уникнути дурної критики тих, хто нічого не знає, так і для того, щоб установити значні явища світу, який, мовляв, зникає, і від якого стільки людей відмахується, не розуміючи його. Герб Кадіньянів — золоте поле з п'ятьма з'єднаними чорними ромбами впоперек щита, з девізом MEMINI* і закритою короною, без щитотримачів і шоломових покровів. В наші дні, завдяки величезній кількості чужоземців, що наводнюють Париж, і майже загальній необізнаності з геральдикой, титул князя стає модним. Але справжні князі тільки ті, чий титул зв'язаний з земельними угіддями, і їм належить звання високості. Зневага французької знаті до титулу князя і ті підстави, які мав Людовік XIV, віддавши перевагу титулові герцога, перешкодили Франції встановити звання високості для кількох французьких князів, за винятком наполеонівських. Ось чому князі де-Кадіньян посідають нижче становище, коли говорити не по суті, супроти інших князів Європи.

* Пам'ятаю (лат.)

Особи, належні до так званого товариства Сен-Жерменського передмістя, протегували княгині з шанобливою скромністю, до якої зобов'язувало її ім'я,— одне з тих імен, що їх завжди поважатимуть, її нещастя, тепер незаперечні, і її краса — єдине, що вона зберегла з усього угаслого достатку. Світ, окрасою якого вона була, вдячно поставився до неї, коли вона немовби прийняла постриг, наглухо

замкнувшись у себе. Цей вияв доброго смаку був для неї в більшій мірі, ніж для всякої іншої жінки, величезною жертвою. Великі вчинки завжди так живо відчуються у Франції, що княгиня своїм затворництвом повернула собі все те, що могла втратити в громадській думці серед свого блиску. Вона не зустрічалась більше ні з ким, тільки з своєю старою подругою, маркізою д'Еспар; також не бувала вона ні на великосвітських зібраннях, ні на парадних банкетах і балах. Княгиня і маркіза відвідували одна одну рано-вранці і немовби таємно. Коли княгиня обідала у своєї подруги, маркіза не приймала нікого. Ставлення мадам д'Еспар до книгині було гідне подиву: вона перестала відвідувати прем'єри, змінивши ложу у італійців на бенуар, так що пані де-Кадіньян могла приходити в театр непоміченою і виходити невпізнаною. Мало хто з жінок був би здатний на таку делікатність, що позбавляла б їх насолоди бачити в своєму почті приниженою колишню суперницю і вважатися її благодійницею. Звільнена таким чином від потреби робити руйнівні витрати на туалети, княгиня виїздила таємно в кареті маркізи, але не користувалася нею відкрито. Ніхто ніколи не дізнався причин, з яких мадам д'Еспар так поводитися з княгинею де-Кадіньян; але її поводження було прекрасне і протягом довгого часу складалося з безлічі дрібничок, що, взяті кожна окремо, здаються чимсь пустим, а в масі своїй досягають чогось велетенського.

В 1832 році вже три роки вкрили своїми снігами пригоди герцогині де-Мофріньєз і так добре обілили її, що потрібні були б великі зусилля пам'яті, щоб пригадати значні обставини її попереднього життя. Від цієї цариці, обожуваної стількома царедворцями, легковажні грішки якої могли б затьмарити ряд романів, лишилася жінка, ще чарівно прекрасна, тридцяти шести років віком, але з повним правом давати собі не більше тридцяти, хоч вона й була матір'ю герцога де-Мофріньєз, юнака дев'ятнадцяти років, прекрасного, як Антіной⁴, бідного, як Іов⁵. Він мав користуватися величезним успіхом, але мати хотіла насамперед вигідно женити його. Можливо, цей план був таємницею її дружби з маркізою, чий салон вважався першим у Парижі і де вона могла згодом вибрати серед спадкоємниць дружину для Жоржа. На думку княгині, від нинішнього часу до одруження сина лишалося ще п'ять років, пустинних і

самітних років, бо для того, щоб удався вигідний шлюб, її поведінка мусила бути позначена печаттю благорозумності.

Княгиня проживала на вулиці. Міроменіль, в найманому за скромну ціну невеличкому одноповерховому особнячку. Тут вона зберігала рештки своєї пишноти. Тут ще відчувалася витончена елегантність дами вищого світу. Прекрасні речі, що свідчили про високе становище, оточували її. На каміні можна було бачити чудову мініатюру — портрет Карла X⁶, роботи мадам де-Мірбель, з вигравіруваним написом під ним: "Подаровано королем", і тут же, поряд, портрет Мадам*, яка була особливо прихильна до неї. На столі сяяв надзвичайно дорогий альбом, якого не насмілилась би викласти відкрито жодна з буржуазних сімей, що царюють тепер у нашому промисловому метушливому суспільстві. Ця сміливість чудово змальовувала княгиню як жінку. Альбом містив портрети, серед яких налічувалось десятків зо три близьких друзів, на думку світу — коханців княгині.— Щодо числа, то це наклеп, та коли звести його до дюжини, то, може, так воно й було,— мовляла маркіза д'Еспар з властивим їй вишуканим лихослів'ям.

* Тобто герцогині Беррійської, дружини другого сина Карла X. "Мадам" — титул, якого надавали при дворі Бурбонів дочкам короля і дружинам наслідних принців. Вживане в цьому розумінні слово "Мадам" писалося з великої літери. (Прим. перекл.)

Портрети Максима де-Трай, де-Марсе, Растіньяка, маркіза д'Егрін'йон, генерала Монріво, маркізів де-Ронкероль і д'Ахуда-Пінто, князя Галатіона, молодих герцогів де-Гранльє, де-Реторе, прекрасного Люсьєна де-Рюбампре, молодого віконт де-Серізі були в цьому альбомі виконані в дуже кокетливій манері кращими художниками. Не приймаючи нікого, крім двох або трьох осіб з цієї колекції, княгиня насмішливо називала цей альбом "збіркою своїх помилок".

Нещастя зробило цю жінку доброю матір'ю. На протязі п'ятнадцяти років Реставрації вона надто багато розважалася, щоб подумати про сина; але, заховавшись у темряву невідомості, ця блискуча егоїстка

розміркувала, що материнське почуття, доведене до крайності, стане для її минулого життя виправданням, визнаним чутливими людьми, які простять усе зразковій матері. Вона тим дужче полюбила сина, що їй не було більше кого любити. До того ж Жорж де-Мофріньєз був одним з тих синів, які можуть задовольнити всі вимоги материнського гонору. І княгиня також жертвувала для нього всім, чим могла: держала для нього конюшню і каретник, над якими він жив у невеличких антресолях, що склалися з трьох чудово обставлених кімнат, які виходили на вулицю; вона прирекла себе на ряд обмежень, щоб залишити для нього верхового коня, коня для кабріолета і грума. У неї залишилася тільки покоївка, та, замість куховарки, одна з її колишніх дівчат, що прислужували на кухні. Грумові герцога випала тепер важкувата служба. Тобі, колишній грум "покійного" Боденора, як жартома називали у вищому світі цього франта, що розорився, цей молодий грум, який в свої двадцять п'ять років усе мав вважатися за чотирнадцятирічного, мусив і чистити коней, і мити кабріолет, або тильбюрі, супроводити свого хазяїна, прибирати кімнати і перебувати в передній княгині, коли випадково вона мала прийняти якусь важливу особу, щоб доповісти про неї.

Коли подумати, чим була за часів Реставрації прекрасна герцогиня де-Мофріньєз, одна з паризьких цариць, блискуча цариця, чиє розкішне життя могло б, мабуть, правити за приклад для найбагатших модних жінок Лондона, то було якось зворушливо бачити її в скромній раковині на вулиці Міроменіль, в кількох кроках від її величезного особняка, недоступного для життя в ньому при будь-яких достатках і зруйнованого молотками спекулянтів, щоб зробити на його місці вулицю. Жінка, яку ледве встигали обслуговувати тридцять слуг, яка мала в своєму розпорядженні найкращі в Парижі покої для прийомів і найчарівніші невеличкі кімнати, де вона влаштовувала такі чудові вечірки, жила тепер в квартирі з п'яти кімнат: передньої, їдальні, вітальні, спальні та туалетної, а вся прислуга її складалася з двох жінок.

— Ах, її ставлення до сина гідне подиву! — говорила лукава плетуха, маркіза д'Еспар.— І все це без всякої удаваності: вона щаслива. Ніколи

не можна було б повірити, що ця жінка, така легковажна, здатна на рішення, виконувати з такою стійкістю. Звісно, наш добрий єпископ підбадьорює її, чудово ставиться до неї і готовий умовити стару графиню де-Сен-Сінь відвідати її.

А втім, чи не слід визнати, що їй справді треба бути королевою, щоб уміти відректися і шляхетно зійти з високого становища, яке ніколи не було цілком втрачене? Тільки особи, які добре усвідомлюють, що вони ніщо самі по собі, скаржаться під час свого падіння, або нарікають на долю і повертаються до минулого, яке ніколи не вернеться, добре розуміючи, що не можна піднятися двічі. Змушена обходитися без тих рідких квітів, серед яких звикла жити і які так чудово відтіняли її, бо неможливо було не порівнювати її з квіткою, княгиня вдало вибрала собі одноповерховий особнячок: там у неї був гарний маленький садочок, зарослий кущами, який оживляв вічною зеленню газону її мирний притулок. Вона могла розраховувати майже на дванадцять тисяч ліврів річного доходу, який досі складався з щорічної допомоги, видаваної старою герцогинею де-Наваррен, тіткою молодого герцога по батьківській лінії,— ця допомога мала тривати до його одруження,— і ще одної допомоги, посиленої герцогинею д'Юксель з її маєтку, де вона наводила економію так, як це уміють робити старі герцогині, перед якими Гарпагон⁷ — просто школяр.

Князь жив за кордоном, завжди готовий виконувати накази своїх вигнаних владарів, поділяючи їх нещасну долю і служачи їм з безкорисливою відданістю; це була людина, може, найрозумніша з усіх, хто їх оточував. Становище князя де-Кадіньян досі підтримувало його дружину в Парижі. Саме у княгині, під час змови герцогині Беррійської у Вандеї⁸, відбулися наради маршала, якому ми зобов'язані завоюваннями в Африці⁹, з головними керівниками легітимістів: настільки непомітна була княгиня, так мало підозри викликало її нещасне становище у тогочасного уряду.

Побачивши наближення страшного кінця кохання, наближення сорока років, після яких для жінки лишається так мало, княгиня

кинулася в царство філософії. Вона читала,— вона, яка протягом шістнадцяти років проявляла найбільшу відразу до серйозних речей. Література і політика в наші дні для жінок — те саме, чим була колись побожність — останній притулок їх претензій. В світських колах говорили, що Діана хоче написати книгу. З того часу, як княгиня з вродливої, прекрасної жінки перетворилася в жінку розумну, і поки ще зовсім не залишила світського життя, вона робила прийомом у себе найбільшу честь, яка надзвичайно відзначала достоєну особу. Під прикриттям цих занять вона спромоглася обманути одного з своїх перших коханців, де-Марсе, людину, найбільш впливову в буржуазній політиці, зведений на трон в липні 1830 року. Вона прийняла його у себе якось ввечері, в той час як маршал і декілька легітимістів шепталися в її спальні про захоплення королівства, що, проте, не може відбутися без допомоги ідей, цієї єдиної умови успіху, про яку забули змовники. Це була красива помста красивої жінки — погратися прем'єр-міністром, змусивши його послужити ширмою для змови проти його власного уряду. Ця пригода, гідна славних днів Фронди¹⁰ стала предметом найдотепнішого листа, в якому княгиня давала герцогині Беррійській звіт про переговори. Герцог де-Мофріньєз поїхав у Вандею і зумів повернутися звідти таємно, не скомпрометувавши себе, але не без ризику поділити небезпечну долю її високості, яка, на жаль, відіслала його, коли вже все було втраченим: може, палка пильність юнака й перешкодила б зраді. Хоч які великі були гріхи герцогині де-Мофріньєз в очах буржуазного світу, поведінка її сина, напевне, стирала їх в очах світу аристократичного. Була шляхетність і велич у тому, щоб отак ризикувати єдиним сином і спадкоємцем історичного роду. Звичайно, є так звані спритні люди, які поправляють помилки в особистому житті послугами в житті політичному, і навпаки; але у княгині де-Кадіньян не було ніякого розрахунку. Можливо, що його буває не більше у всіх тих, хто поводить себе так само. Подібні події наполовину полягають саме в цих суперечностях здоровому глуздові.

В один з перших чудових днів травня 1833 року маркіза д'Еспар і княгиня кружляли,— бо не можна сказати — прогулювались,— по єдиній алеї, що йшла навколо газону садка і годині о другій пополудні була залита останнім промінням проникаючого сюди сонця. Проміння, відбите

стінами, нагрівало повітря в цьому невеличкому просторі, напоєному пахощами квітів — подарунка маркізи.

— Скоро ми втратимо де-Марсе,— говорила княгині пані д'Еспар,— і разом з ним зникне ваша остання надія на щасливу долю для герцога де-Мофріньєз; бо цей великий політик після того, як ви так добре розіграли його, знов охоплений прихильністю до вас.

— Мій син ніколи не визнає молодшої парості¹¹,— сказала княгиня,— хоч би йому навіть довелось померти з голоду або мені працювати на нього. Але Берта де-Сен-Сінь непогано ставиться до нього.

— Діти,— сказала пані д'Еспар,— не несуть на собі зобов'язань своїх батьків...

— Не будемо зовсім говорити про це,— сказала княгиня.— Буде цілком досить, якщо мені не вдасться приручити маркізу де-Сен-Сінь, одружити мого сина з дочкою якого-небудь коваля, як це зробив маленький д'Егрін'йон!

— Ви любили його? — спитала маркіза.

— Ні,— поважно відповіла княгиня.— Наївність д'Егрін'йона була одним з видів провінційної дурості, в якій я пересвідчилась трохи запізно або, якщо хочете, надто рано.

— А де-Марсе?

— Де-Марсе грався зі мною, як з лялькою. Я була така молода! Ми ніколи не любимо чоловіків, які роблять з себе наших вихователів: вони надто зачіпають наші маленькі слабості. Ось уже скоро три роки, як я живу в повній самотині, і, далебі, в цьому спокої не було нічого важкого. Тільки вам одній я наслідуюсь признатися, що тут я відчула себе щасливою. Я була пересичена обожуваннями, втомлена без насолоди,

схвицьована на поверхні, але почуття не проймало мого серця. Я побачила, що всі чоловіки, яких я знала, мізерні, жалюгідні, поверхові; ніхто з них не збудив у мені ані найменшого захоплення; не було в них ні чистоти, ні величі, ні делікатності. Я хотіла б зустріти людину, яка викликала б в мені повагу до неї.

— Невже ж, моя мила, з вами було те саме, що й зі мною? — спитала маркіза.— Невже ви ніколи не зустріли любові, пориваючись любити?

— Ніколи,— відповіла княгиня, перериваючи маркізу і поклавши їй руку на руку.

Обидві сіли на простій дерев'яній лаві, під густим кущем розцвітаючого жасмину. І обидві промовили одно з тих слів, що звучать так урочисто для жінок, які дійшли їх віку,

— Як і вас,— повела далі княгиня,— мене, можливо, більше кохали, ніж інших жінок. Але серед стількох пригод — це я добре відчуваю тепер — я не знала щастя. Я наробила багато дурниць, але в них була якась мета, і ця мета відступала в міру того, як я рвалася до неї. В моєму постарілому серці я відчуваю незайману невинність. Так, під цим багатим досвідом поховане перше кохання, яким могли б зловжити; та й я, незважаючи на таку втому і заплямованість, почуваю себе молодою і прекрасною. Ми можемо любити і не бути щасливими, ми можемо бути щасливими і не любити. Але любити і мати щастя, поєднати ці дві величезні людські насолоди — це диво. Таке диво не здійснилося для мене.

— І для мене,— сказала пані д'Еспар.

— Мене гнітять в моїй самотині страшенний жаль: я розважалась, але я не кохала.

— Яка неймовірна таємниця! — скрикнула маркіза.

— О, моя мила,— відповіла княгиня,— такі таємниці ми можемо довірити тільки самим собі: ніхто в цілому Парижі не повірив би нам.

— І,— підхопила маркіза,— коли б нам обом не минуло тридцяти шести років, ми, мабуть, не зробили б одна одній такого признання.

— Так, коли ми молоді, в нас багато дурного самовдоволення,— сказала княгиня.— Ми уподібнюємось іноді до тих бідних молодих людей, які граються зубочисткою, щоб змусити всіх повірити, що вони добре пообідали.

— Словом, отакі ми,— відповіла з кокетливою грацією пані д'Еспар, зробивши чарівний жест освіченої невинності,— але ми, здається, ще досить живі, щоб узяти своє.

— Коли ви мені якось сказали, що Беатріса поїхала з Конті, я думала про це цілу ніч,— знов, помовчавши, заговорила княгиня.— Треба бути дуже щасливою, щоб так пожертвувати своїм становищем, своїм майбутнім і відмовитися назавжди від світу.

— Вона дурненька,— сказала серйозно пані д'Еспар.— Панна де-Туш дуже зраділа, позбувшись Конті. Беатріса не зрозуміла, наскільки ця байдужість, проявлена такою видатною жінкою, яка ні єдиної хвилини не захищала свого уявного щастя, викриває нікчемність Конті.

— Що ж, Беатріса буде нещасна?

— Вона вже нещасна,— відказала пані д'Еспар.— Навіщо кидати свого чоловіка? Для жінки, хіба це не визнання свого безсилля?

— Отже, ви думаєте, що пані де-Рошфід керувалася не бажанням тішитися в спокої справжнім коханням, тим коханням, насолоди якого для нас обох — ще тільки мрія?

— Ні, вона мавпувала з пані де-Босеан і пані де-Ланже, які, між нами кажучи, в вік менш вульгарний, ніж наш, були б, як і ви, зрештою, постатями такими ж значними, як де-Лавальєр, де-Монтеспан, Діана де-Пуатьє, герцогині д'Етамп і де-Шатору¹².

— О, тільки без короля, моя люба! Ах, хотілось би мені мати змогу викликати цих жінок і спитати їх, чи...

— Але,— сказала маркіза, перериваючи княгиню,— нема потреби змушувати говорити мертвих, ми знаємо й серед живих щасливих жінок. — От уже разів двадцять я розпочинала про все це дружню бесіду з графінею де-Монкорне. Вона з своїм маленьким Емілем Блонде вже років п'ятнадцять є найщасливішою з світських жінок: жодної зради, жодної думки набік; сьогодні їх відносини такі ж самі, як і в перший день. А нас завжди збивали з пантелику, переривали в найцікавіший момент. Такі тривалі прив'язаності, як-от у Растіньяка і пані де-Нюсінжен, у пані де-Камп, вашої кухні, до її Октава, криють у собі якусь таємницю, і цієї-то таємниці ми й не знаємо, моя мила! Світ вчиняє нам крайню честь, вважаючи нас за розпусниць, гідних двору Регента¹³, а ми невинні, як дві юних інститутки.

— Я тепер була б щаслива такою невинністю,— насмішкувато зауважила княгиня,— але наша невинність гірша: в ній є щось принизливе. Подумайте самі! Ми піднесемо богові оце наше змертвіння на спокуту наших марних шукань. Бо трудно повірити, моя люба, щоб ми знайшли восени ту чудову квітку, якої нам бракувало весною і літом.

— Питання не в цьому,— відповіла маркіза після короткої мовчанки, сповненої взаємних роздумів.— Ми ще досить гарні, щоб викликати пристрасть. Але ми ніколи нікого не переконаємо в нашій невинності й чесноті.

— Якби це була брехня, то її швидко можна було б прикрасити відповідними тлумаченнями, подати під хорошим соусом, який зробив би

її правдоподібною, і її проковтнули б, як смачну страву. Але змусити повірити в істину! Ах, найвидатніші люди гинули через це! — додала княгиня з тією тонкою усмішкою, передати яку міг би тільки пензель Леонардо да Вінчі.

— Простачки сильно люблять іноді,— сказала маркіза.

— Можливо,— зауважила княгиня,— але в цьому випадку навіть і простачки не дуже-то довірливі.

— Маєте рацію,— сказала, сміючись, маркіза.— Отже, нам не треба шукати ні дурня, ні навіть обдарованої людини. Щоб розв'язати таку задачу, нам потрібна людина геніальна. Тільки геній буває наділений дитячою вірою і релігією кохання, і він залюбки дає надіти собі пов'язку на очі. Подивіться на Каналіса й герцогиню де-Шольє. Так коли б мені й вам довелось зустріти геніальних людей, то вони, можливо, були б надто далекі від нас, надто зайняті, а ми надто легковажні, надто захоплені, надто суєтні.

— Ах, мені все ж таки не хотілось би покинути цей світ, не пізнавши радощів справжнього кохання! — скрикнула княгиня.

— Навіяти його нічого не варто,— сказала пані д'Еспар.— Мова йде про те, щоб його зазнати. Я бачу, що багато жінок служать лише приводом для пристрасті, замість того, щоб бути її причиною і наслідком.

— Остання пристрасть, яку я навіяла, була свята й прекрасна,— сказала княгиня,— у неї було майбутнє. На цей раз випадок направив до мене ту обдаровану людину, яка нам потрібна і яку так важко роздобути, бо вродливих жінок більше, ніж обдарованих людей. Але диявол втрутився в цю пригоду.

— Розкажіть же мені, моя любя! Це зовсім новина для мене,

— Я помітила цю прекрасну пристрасть тільки в середині зими 1829 року. Кожної суботи, в Опері, я бачила коло оркестру одного юнака, років близько тридцяти, який приходив туди ради мене, завжди на те саме місце, дивився на мене полум'яними очима, але часто бував засмучений розумінням відстані, що розділяла нас, або, може, й тим, що не міг сподіватися на успіх.

— Бідний хлопчик! Коли люблять, стають дуже дурними,— зауважила маркіза.

— В кожному антракті він пробирався в коридор,— вела далі княгиня, усміхаючись дружній шпильці, пущеній маркізою.— Потім раз або два він, щоб побачити мене або бути поміченим мною, припадав носом до вікна ложі, що проти моєї. Коли хтось заходив до мене, я помічала його коло моїх дверей: він міг тоді крадькома кинути на мене оком. Кінчилось тим, що йому стали відомі всі мої знайомі; він ішов слідом за ними, коли вони прямували до моєї ложі, щоб скористатися з слушної нагоди, коли відчиняються двері. Бідний хлопчик, звичайно, скоро дізнався, хто я така, бо знав у лице пана де-Мофріньєз і мого свекра. Відтоді я зустрічала мого таємничого незнайомця у італійців, в кріслі, з якого він міг дивитись мені просто в очі, милуючись в наївному екстазі. Це було красиво. Виходячи з Опері або з театру Буфф, я бачила його серед натовпу, де він стояв, неначе вкопаний; його штовхали, але він не рухався з місця. Очі його не так сяяли, коли він бачив мене під руку з якимсь обранцем. Крім цього — жодного слова, жодного листа, жодного вияву почуття. Визнаєте, що така поведінка позначена добрим смаком? Іноді, повертаючись ранком до себе, я впізнавала його в людині, що сиділа на лаві коло моїх воріт. У закоханого були прекрасні очі, густа й довга чорна борода віялом, вуса і бакенбарди; виднілися тільки білі вилиці та чудовий лоб; і на довершення всього — справжня антична голова. В липневі дні князь, як ви знаєте, захищав Тюільрі з боку набережної. Ввечері, коли все було втрачено, він повернувся до Сен-Клу. "Люба моя,— сказав він,— мене трохи не вбили о четвертій годині. На мене націлився один з інсургентів, але якийсь юнак з довгою бородою, що керував атакою,— його я, здається, бачив у італійців,— відхилив дуло рушниці". Постріл

уразив іншу людину, старшого вахмістра полку, який стояв за два кроки від мого чоловіка. Отже, цей юнак був, очевидно, республіканцем. В 1831 році, коли мені довелося оселитися тут, я знов зустріла його: він стояв, притулившись спиною до стіни цього будинку; здавалося, він радів моїм нещастям; можливо, він сподівався, що вони зблизять нас. Але після подій при Сен-Меррі¹⁴ я більше не бачила його: він загинув. Напередодні похорону генерала Ламарка¹⁵ я вийшла пішки з сином, і мій республіканець супроводжував нас, ідучи то позаду, то попереду, від церкви Мадлен до Панорами, куди, я йшла.

— І це все? — спитала маркіза.

— Все,— відповіла княгиня.— Ах, ще: того ранку, коли було здобуто Сен-Меррі, якийсь хлопчисько спробував на вулиці заговорити зі мною і передав мені листа, написаного на простому папері: він був підписаний ім'ям незнайомця.

— Покажіть його мені,— сказала маркіза.

— Ні, моя мила. В серці цієї людини була любов надто велика і надто свята, щоб я порушила її таємницю. Цей лист, короткий і страшний, ще й досі зворушує мені серце, коли я згадую про нього. Ця мертва людина збуджує в мені більше хвилювань, ніж усі живі, яких я відзначала своєю увагою. Він згадується мені.

— Його ім'я? — спитала маркіза.

— О, ім'я дуже звичайне — Мішель Кретьєн.

— Ви добре зробили, назвавши його мені,— жваво підхопила мадам д'Еспар,— я часто чула про нього. Мішель Кретьєн був другом однієї знаменитої людини, яку ви вже хотіли побачити,— Даніеля д'Артеза; він раз або два на рік буває у мене. О, Кретьєн, який справді помер в Сен-Меррі, мав друзів. Я чула, що він був одним з тих великих політиків, для

яких, як для де-Марсе, досить лише розгорнутися клубку історичних обставин, щоб стати тим, чим вони мусять бути.

— В такому разі краще, що він помер,— сказала княгиня з меланхолійним виразом обличчя, під яким вона заховала свої думки.

— Чи не хочете провести вечір з д'Артезом у мене? — спитала маркіза.— Ви поговорите про свого привида.

— Залюбки, моя мила.

Через кілька днів після цієї бесіди Блонде і Растіньяк, знайомі д'Артеза, пообіцяли пані д'Еспар умовити його прийти до неї обідати. Ця обіцянка була б, звичайно, нерозсудливою без імені княгині, зустріч з якою не могла бути байдужою для великого письменника.

Даніель д'Артез, один з тих рідких в наші дні людей, які поєднують в собі чудовий характер з чудовим талантом, досяг уже не тільки загального визнання, заслуженого його творами, але й тієї шанобливої поваги, до якої і добірні душі не могли б нічого додати. Його слава ще, звичайно, зростатиме, але й тепер в очах знавців вона досягла всього свого розвитку: він був з тих письменників, які, рано чи пізно, займають належне їм місце і вже не змінюють його. Бідний дворянин, він зрозумів свою епоху, чекаючи всього тільки від особистого успіху. Довгий час він змагався на паризькій арені,, всупереч бажанню багатого дядька, який, залишивши його спочатку здобиччю найжорстокіших злиднів, потім, з суперечності, виправдовуваної марнославством, відписав йому, вже знаменитій людині, багатство, в якому безжалісно відмовляв невідомому письменникові. Ця раптова переміна ніяк не змінила звичаїв д'Артеза: він і далі працював з простотою, гідною старовинного годинника, і ще взяв на себе нові обов'язки, посівши місце в Палаті депутатів, на правій стороні. Дійшовши слави, він став зрідка бувати в світі. Один з його старих друзів, знаменитий лікар Орас Б'яншон, познайомив його з бароном Растіньяком, другим державним секретарем міністра і другим

де-Марсе. Ці два політичні діячі досить благородно сприяли тому, що Даніель, Орас і декілька друзів Мішеля Кретьєна змогли забрати тіло цього республіканця з церкви Сен-Меррі і поховати, віддавши йому останню шану. Вдячність за послугу, різко відмінну від суворих адміністративних заходів, широко вживаних в цю епоху, коли політичні пристрасті так шаленіли, увірвавшись з ланцюга, прив'язала, так би мовити, д'Артеза до Растіньяка. Другий державний секретар і знаменитий міністр були надто спритні, щоб не скористатися з цієї обставини: так завоювали вони кількох друзів Мішеля Кретьєна, які, проте, не поділяли його поглядів і приєдналися до нового уряду. Один з них, Леон Жіро, призначений спочатку начальником відділу прохань, став потім державним радником. Життя Даніеля д'Артеза цілком присвячене праці, тільки коли-не-коли він буває в світі, і світ для нього — як сон. Його дім — монастир, де він живе, як якийсь бенедиктинець: така ж помірність в життєвому режимі, така ж регулярність в заняттях, його друзі знають, що досі жінка існувала для нього тільки як випадок, завжди небезпечний; він надто уважно спостерігав жінок, щоб не боятися їх. Але, саме вивчивши жінку, він перестав розуміти її, уподібнившись в цьому до тих глибоких стратегів, яких завжди розбивали на непередбаченому полі бою, де видозмінювались і заперечувались їх наукові аксіоми. Він залишився простосердною дитиною, показавши себе найдосвідченішим спостерігачем. Це протиріччя, на перший погляд неможливе, цілком пояснено для тих, хто здатний виміряти глибину, що відділяє здібності від почуттів: одні — від голови, а другі — від серця. Можна бути великою людиною і разом з тим злою, як можна бути дурнем і витонченим коханцем. Д'Артез — один з тих обранців природи, у яких витонченість розуму, широчінь інтелектуальних якостей не викликають ні сили, ні величі почуттів. Він, як рідкий виняток, людина дії і людина мислі одночасно. Його особисте життя чисте й благородне. Якщо він досі старанно уникав кохання, то це тому, що добре знав себе, він знав наперед, яка була б влада пристрасті над ним. Протягом довгого часу виснажлива праця, з якою він підготовляв твердий ґрунт для своїх знаменитих творів, і холод бідності були чудовим запобіжним засобом. Коли ж прийшов достаток, він вступив у найгрубіший і зовсім незрозумілий зв'язок з жінкою, досить

вродливою, але низького походження, без всякої освіти, без хороших манер, і це він старанно приховував від будь-чиїх поглядів. Мішель Кретьєн визнавав за геніальними людьми здатність перетворювати найгрубіші створіння в сільфід, дуреп — в жінок високого розуму, селянок — в маркіз; чим, більш довершена була жінка, тим більше втрачала вона в їх очах, бо в такому разі, гадав він, уяві нічого було з нею робити. На його думку, любов,— проста чуттєва потреба для нижчих істот,— для вищих була моральною творчістю, величезною і найбільш привабливою. Щоб виправдати д'Артеза, він посилався на приклад Рафаеля і Форнаріні¹⁶. Він міг би й сам правити собі за приклад такого роду,— він, який узрів ангела в особі герцогині де-Мофріньєз. А втім, чудернацьку фантазію д'Артеза можна було виправдати з різних точок зору. Насамперед, можливо, він зневірився в надії зустріти в наших умовах жінку, яка відповідала б тій солодкій мрії, що її кожний чоловік високого розуму носить і пестить в своїй уяві. Можливо, серце його було надто чутливе, надто ніжне, щоб віддати його світській жінці; можливо, він вважав за краще відступати природі те, що їй належало, і оберігати свої ілюзії, не порушуючи свого ідеалу; можливо, він відстороняв любов, як несумісну з його працею, з регулярністю його чернечого життя, в якому пристрасть розладнала б геть усе. Кілька місяців д'Артез був об'єктом насмішок Блонде і Растіньяка, які докоряли йому за незнання світу і жінок. Коли їх послухати, твори його були досить численні і досить видатні, щоб він міг дозволити собі розваги; він мав великі достатки, а жив, як студент, не тішився нічим, ні своїм золотом, ні славою, не знав витончених насолод тієї благородної і ніжної пристрасті, яку навіюють або відчувають жінки доброго походження і добре виховані. Хіба це було гідне його — знати тільки грубий бік кохання? Кохання, зведене до того, яким його створила природа, було, на їх думку, найбезглуздішим явищем життя. Одним з досягнень суспільства було створення жінки там, де природа зробила самку, створення безперервності бажання там, де природа думала тільки про безперервність роду, нарешті, винахід кохання, цієї найпрекраснішої людської релігії. Д'Артез не знав нічого з чарівних тонкощів мови, нічого з виявів палкої ніжності, безустанно породжуваних душею і розумом, нічого з тих бажань, облагороджених манерами, жодної з тих ангельських форм, яких надають найгрубішим

речам жінки цілком довершені. Він знав, можливо, жінку, але він не знав божества Потрібні чудеса мистецтва, багато прекрасних туалетів для жіночої душі і тіла, щоб сильно кохати. В решті решт, вихваляючи солодку розбещеність думки, яка становить суть паризького кокетства, ці два спокусники жаліли д'Артеза, який живився здоровою, нічим не приправленою їжею, не вкусивши вишуканих страв кращої паризької кухні, і гаряче підохочували його цікавість. Доктор Б'яншон, з яким д'Артез розмовляв одверто, знав, що ця цікавість нарешті пробудилася. Тривалий зв'язок великого письменника з вульгарною жінкою, далекий від того, щоб принадажувати його своєю звиклістю, став йому нестерпним, але його утримувала надзвичайна боязкість, яка опановує всіх самотніх людей.

— Як можна,— говорив Растіньяк,— мати герб з щитом, поділеним навскіс, з золотою монетою на червоному полі і з синьою мішенню на золотому, і не давати блищати цьому старовинному пікардійському гербовому щитку на кареті? Ви маєте тридцять тисяч ліврів річного доходу і заробляєте пером, ви справджуєте ваш девіз, так уподобаний нашими предками: *ARS THESaurusque, virtus**, і ви не виїжджаєте на прогулянки в Булонський ліс! Ми живемо в такий час, коли доброчесність мусить показуватися всім.

* Мистецтво, багатство, доброчесність (лат.) Каламбур утворюється тим, що перша половина цього девізу (перше слово і половина другого), прочитана з французькою вимовою, дає ім'я "Артез". (Прим. перекл.)

— Якби ви читали ваші твори цьому різновидові товстої Лафоре¹⁷, що усолоджує ваше дозвілля, я ще простив би вам те, що ви не розлучаєтесь з нею,— сказав Блонде.— Але, мій любий, коли ви, по суті кажучи, сидите на черствому хлібі, то в духовному розумінні у вас нема навіть хліба...

Ця маленька дружня війна між Даніелем і його приятелями тривала вже кілька місяців, коли пані д'Еспар попросила Растіньяка і Блонде умовити д'Артеза прийти до неї обідати, сказавши їм при цьому, що княгиня де-Кадіньян жадає познайомитися з цією знаменитою людиною.

Такого роду цікавість для деяких жінок — те саме, що чародійний ліхтар для дітей: приємне видовище, проте досить бідне і повне розчарувань. Чим більше почуттів збуджує талановита людина на відстані, тим менше вона відповідає їм поблизу; чим більш блискучою уявляли її собі, тим більш мізерною здається вона. І тут обманута цікавість доходить часто до несправедливості. Ні Блонде, ні Растіньяк не могли обманути д'Артеза, проте, зауважили, сміючись, що йому випадає більш, ніж спокуслива нагода розбити собі серце і пізнати найвищі насолоди, які дає любов світської парижанки. Княгиня, за їх словами, була справді захоплена ним, йому нічого було боятися, це побачення мало принести йому все; неможливо, щоб він впав з того п'єдесталу, на який піднесла його пані де-Кадіньян. Ні Блонде, ні Растіньяк не вбачали нічого неприпустимого в тому, щоб приписати княгині цю любов: вона, чие минуле давало привід до стількох анекдотів, могла знести цей наговор. Обидва пустились розповідати д'Артезу про пригоди герцогині де-Мофріньєз: про її перші грішки з де-Марсе, про її другі безрозсудства з д'Ахуда, якого вона відвернула від його дружини, відомстивши таким способом пані де-Босеан, про її третій зв'язок з молодим д'Егріньюном, який супроводжував її в Італію і страшенно скомпрометував себе заради неї. Далі розповіли, як вона була нещаслива з одним знаменитим посланником і щаслива з російським генералом, як вона була Егерією¹⁸ двох міністрів закордонних справ і т.д. Д'Артез сказав їм, що він знає про неї більше, ніж вони можуть розповісти, від свого бідного друга, Мішеля Кретьєна, який чотири роки таємно любив її і мало не збожеволів від неї.

— Я часто бував з моїм другом,— сказав д'Артез,— у італійців і в Опері. Нещасний бігав зі мною по вулицях з такою ж швидкістю, як і її коні, милуючись княгинею крізь вікна її карети. Саме цьому кохання князь де-Кадіньян зобов'язаний життям: Мішель перешкодив одному хлопцеві вбити його.

— Чудово! От у вас і готова тема для бесіди,— сказав, усміхаючись, Блонде.— Княгиня — саме та жінка, яка вам потрібна; якщо вона й буде жорстока, то тільки з делікатності, і дуже мило посвятить вас у таємниці вишуканості; але стережіться: вона поглинула чимало багатств.

Прекрасна Діана — одна з тих марнотратниць, які коштують не один сантим і на яких витрачають мільйони. Віддайте їй тіло і душу, але міцно тримайте в руках свої гроші, як той старий з "Потопу" Жіроде¹⁹.

Після цієї розмови княгиня була наділена глибиною безодні, чарівністю королеви, зіпсованістю дипломата, таємничістю посвяченої, небезпечністю сирени. Ці два розумники, нездатні передбачити розв'язку своєї витівки, кінчили тим, що зробили з Діани д'Юксель найдивовижнішу парижанку, найспритнішу кокетку, найп'янкішу куртизанку в світі. Хоч вони й мали для цього підстави, але жінка, про яку вони говорили так легковажно, була для д'Артеза ідеально чистою і священною. Збуджувати його цікавість не було потреби: він зразу погодився прийти, і обидва друзі не хотіли від нього нічого більшого.

Пані д'Еспар, діставши від них відповідь, відправилась до княгині.

— Моя мила,— спитала вона,— чи відчуваєте ви себе у всеозброєнні краси, кокетства? Приходьте цими днями до мене обідати, я вам подам д'Артеза. Наш геній — страшенний дикун, він боїться жінок і ніколи не любив. Візьміться за нього. Він людина надзвичайного розуму і тієї простоти, яка вводить в оману, позбавляючи вас всякої недовіри. Його проникливість вся обернена на те, що відбулося, діє після факту і плутає всі розрахунки. Якщо ви захопите його зненацька сьогодні, то завтра він уже не буде простачком.

— Ах,— сказала княгиня,— якби мені було тільки тридцять років, я б славно побавилась! Чого мені бракувало досі, це — розважитися з людиною розумною. Я мала завжди партнерів і ніколи — супротивників. Любов була грою, замість бути битвою.

— Люба княгине, признайтесь, що я дуже великодушна. Адже, в решті решт... благодійність — добре впорядкована...

Жінки, сміючись, обмінялись поглядами і взяли за руки, дружньо потискуючи їх. Звичайно, кожна з них мала від другої свої важливі таємниці, не виключаючи ні ставлення до того чи іншого чоловіка, ні питання про послугу, яку малося зробити; бо для того, щоб між жінками встановилася щира й тривала дружба, треба, щоб вона була скріплена маленькими злочинами. Коли дві приятельки можуть одна одній взаємно завдати смертельного удару і знають, що у кожної в руках є наготові отруєний кинджал, тоді вони являють зворушливу картину однодушності, яка порушується тільки в момент, коли одна з них через недогляд випустить з рук зброю.

Отже, через тиждень у маркізи відбувся ввечері один з так званих маленьких прийомів, тільки для близьких друзів, на які приходять лише за усним запрошенням, а для всіх інших двері зачинені. Ця вечірка була влаштована для п'ятох осіб: Еміля Блонде і пані де-Монкорне, Даніеля д'Артеза, Растіньяка і княгині де-Кадіньян. Рахуючи господарку дому, було стільки чоловіків, скільки й жінок.

Ніколи випадок не дозволяв собі готувань більш хитромудрих, ніж для зустрічі д'Артеза і пані де-Кадіньян. Княгиня щ й сьогодні має славу однієї з дам, найсильніших у тонкощах туалету, який становить для жінок перше з мистецтв. На ній була синя оксамитова сукня з великими білими вільно спадаючими рукавами і відкритим корсажем з тюльовою шемізеткою, в легких зборках і облямованою синім, яка охоплювала шию на чотири пальці і вкривала плечі, як це можна бачити на деяких картинах Рафаеля. Покоївка зробила їй зачіску, майстерно впливши кілька китичок білого вересу в хвилі її білявого волосся, що становило одну з тих її принад, яким вона зобов'язана була славою своєї краси. Звичайно, Діані не можна було дати й двадцяти п'яти років. Чотири роки самотності і спокою повернули їй квітучий колір обличчя. А втім, хіба не буває таких моментів, коли бажання подобатися збільшує жіночу красу? Воля справляє свій вплив на обличчя, змінює його. Якщо бурхливі переживання можуть пожовтити білу шкіру у людей сангвінічного і меланхолічного темпераменту, позеленити лімфатичні обличчя, то чи не слід визнати за бажанням, радістю, надією здатності розрум'янити щоки,

запалити очі живим блиском, одушевити красу яскравим світлом прекрасного ранку? У княгині така уславлена білість шкіри набула відтінку достиглості, що надавало їй величного вигляду. В цю годину її життя, коли вона була вражена стількома спогадами про саму себе і серйозними думками, прекрасний лоб мрійниці чудово гармоніював з її блакитним лінивим і величним поглядом. Неможливо було навіть найдосвідченішому фізіономістові уявити розрахунок і рішучість під цією незрівнянною ніжністю рис обличчя. Є такі жіночі обличчя, що обманюють знавців і збивають з пантелику спостережливість своїм спокоєм і тонкістю; треба було б мати змогу їх вивчати, коли в них говорять пристрасті, що важко, або коли вони вже відговорили, що більше ні до чого: тоді жінка старіє і нічого не приховує. Княгиня — одна з таких непрозірних жінок, вона могла ставати такою, якою хотіла бути: жартівницею, дитинкою, невинною до відчаю; або хитромудрою, серйозною і глибокою до того, що викликала тривогу. Вона вирядилась до маркізи з наміром бути жінкою лагідною і простою, яка пізнала тільки обмани життя, жінкою глибоко душевною і обмовленою, але упокореною, словом скривдженим ангелом. Вона прибула якраз вчасно, щоб зайняти місце на козетці коло каміна, поруч пані д'Еспар, так, щоб її бачили, як їй хотілось, в одній з тих поз, коли умисність прихована під бездоганною простотою, в тій знайдений і вивченій позі, яка рельєфно виділяє прекрасну зміїну лінію, що починається від ніг, граціозно піднімається до стегон і далі чарівними округлостями продовжується до плеч, показуючи очам весь профіль тіла. Оголена жінка менш небезпечна, ніж так уміло виставлена спідниця, що водночас усе закриває і все показує в повному світлі. З вишуканою хитрістю, до якої не додумалась би більшість жінок, Діана, на превеликий подив маркізи, з'явилася в супроводі герцога де-Мофріньєз. Хвилинку поміркувавши, пані д'Еспар з виразом повного порозуміння в очах потиснула руку княгині.

— Я вас розумію! Змусивши д'Артеза прийняти всі труднощі з першого разу, вам не доведеться переборювати їх пізніше.

Графиня де-Монкорне прийшла з Блонде. Растіньяк привів д'Артеза. Княгиня не зробила знаменитій людині жодного з тих компліментів,

якими засипали її вульгарні люди; але вона проявила ту люб'язність, позначену грацією і повагою, яка мала бути останньою межею її прихильності. Такою вона, безсумнівно, була з королем Франції, з наслідними принцями. Здавалося, вона щаслива бачити велику людину і задоволена тим, що розшукала її. Такі особи, як княгиня, в усьому перейняті смаком, особливо відзначаються своєю манерою слухати, тією щирою привітністю, яка для ввічливості — те саме, що живе діло для доброчесності. Коли знаменитий письменник говорив, вона набирала уважної пози, в тисячу раз лестивішої, ніж найкраще присмачені компліменти. Взаємне познайомлення їх було здійснене маркізою без пишномовності, цілком добропристойно. За обідом д'Артеза посадовили поруч княгині, яка, зовсім не наслідуючи тих манірниць, що ледве приторкуються до страв, їла з дуже добрим апетитом і вважала гідним себе показатися жінкою природною, без всяких дивацтв. Між двома стравами вона скористалася хвилиною, коли зав'язалася загальна розмова, щоб взятися за д'Артеза.

— Секрет приємності, яку я відчуваю, сидячи коло вас,— сказала вона,— полягає в бажанні дізнатись що-небудь про одного вашого нещасного друга, який вмер за чужу, не за нашу справу. Відносно до нього у мене є значні обов'язки, але я не маю змоги ні пізнати їх, ні їх виконати. Князь де-Кадіньян поділяв мій жаль. Я знаю, що ви були одним з найкращих друзів цього бідного хлопця. Ваша взаємна дружба, чиста, непохитна була для мене запорукою. Отже, ви не знайдете нічого незвичайного в тому, що я бажала б знати все, що ви можете сказати мені про цю людину, таку дорогу для вас. Хоч я й належу до вигнаної фамілії і додержуюсь монархічних поглядів, але я, не з тих, які думають, що неможливо бути республіканцем і мати благородне серце. Монархія і республіка — самі лише форми правління, які не заглушають прекрасних почуттів.

— Мішель Кретьєн був ангелом, пані,— схвильовано відповів Даніель.
— Я не знаю серед героїв античності людини, довершенішої, ніж він. Ні в якому разі не вважайте його за одного з тих вузьколюбих республіканців, що хотіли б відновити Конвент і милі штучки Комітету громадського

порятунку²⁰. Ні, Мішель мріяв про швейцарську федерацію, застосовану до всієї Європи. І, між нами кажучи, чи можна з ним не погодитися? Після величного єдиновладдя, яке, на мою думку, особливо підходить для нашої країни, система Мішеля — це знищення війни в нашому старому світі і його перетворення на засадах іншого порядку, ніж завоювання, що довело його колись до феодалізму. Отже, республіканці були по праву людьми, найбільш близькими його ідеї,— ось чому він простяг їм руку в липні і при Сен-Меррі. Хоч нас і розділяли цілком різні напрями думок, але ми лишалися тісно зв'язаними.

— Це якнайліпше свідчить про ваш і його характери,— боязко зауважила пані де-Кадіньян.

— В останні чотири роки свого життя,— знову почав Даніель,— він тільки мені одному повіряв свою любов до вас, і це довір'я ще дужче скріпило вже досить міцні узи нашої братерської дружби. Тільки він один, пані, кохав вас так, як вас треба кохати. Скільки разів поливав мене дощ, коли ми проводжали вашу карету до самого дому, змагаючись у швидкості з кіньми, щоб весь час держатися поряд і мати змогу бачити вас... милуватися вами...

— О, в такому разі, буду зобов'язана віддячити вам.

— Чому Мішеля нема тут? — відповів Даніель голосом, сповненим журби і задуми.

— Може, він не довго любив би мене,— сказала княгиня, схиливши голову в глибокому смутку.— Республіканці ще більш абсолютні адепти своїх ідей, ніж ми, теж абсолютисти, здатні грішити з поблажливості, Він, напевне, вважав мене за саму довершеність і його прозріння було б жорстоким. Нас, жінок, в такій же мірі переслідують наклепами, в якій і вам доводиться терпіти їх у літературному житті, але ми не можемо захиститися ні славою, ні своїми творами. Нас вважають не за таких, які ми є насправді, а за таких, якими нас зробили. Від нього скоро заховали

б ту невідому жінку, яка є в мені, під фальшивим портретом жінки вигаданої, яка є справжньою для світу. Він визнав би мене за негідну тих благородних почуттів, які ніс мені, нездатній його зрозуміти.

Тут княгиня велично хитнула головою, сколихнувши свої прекрасні біляві локони з китичками вересу. Виражені цим жестом безнадійні сумніви, приховані жалі висловити було неможливо. Даніель зрозумів усе і з живим почуттям глянув на, княгиню.

— А втім, коли я знову побачила його по довгім часі після Липневої революції,— знов заговорила вона,— я ледве не піддалася бажанню взяти його руку, потиснути її перед усіма під склепінням Італійського театру, віддавши йому мій букет. Але я подумала, що такий вияв вдячності був би погано витлумачений, як стільки інших благородних вчинків, що трактуються сьогодні як безумства пані де-Мофріньєз, і які я ніколи не могла б пояснити, бо тільки мій син та бог коли-небудь зрозуміють мене.

Ці слова, вимовлені пошепки у вухо співбесідникові, так наче їх таїли від решти гостей, голосом, гідним найспритнішої комедіантки, мали дійти до серця, і вони проникли в серце д'Артеза. Справа зовсім не торкалася знаменитого письменника,— ця жінка намагалася виправдати себе перед пам'яттю померлого. Вона могла бути обмовленою, вона хотіла знати, чи не запламували її чимсь в очах того, хто її любив. Чи вмер він з усіма своїми ілюзіями?

— Мішель,— відповів д'Артез,— був з тих людей, що люблять беззастережно, і якщо їх вибір невдалий, то вони можуть страждати, ніколи не зрікаючись тієї, яку обрали.

— Він так любив мене?.. — промовила вона з захоплено-блаженним виразом на обличчі.

— Так, пані.

— Отже, я була його щастям?

— Протягом чотирьох років.

— Жінка ніколи не дізнається про такі речі без почуття гордого задоволення,— сказала вона, обернувши своє ніжне й благородне обличчя до д'Артеза рухом, сповненим цнотливого збентеження.

Один з найспритніших маневрів таких комедіанток полягає в тому, щоб завуалювати свій спосіб поводження, коли слова надто виразні, і змусити говорити очі, коли розмова згасає. Ці майстерні суперечності, вплетені в музику їх кохання — справжнього чи фальшивого,— породжують непереборні спокуси.

— Чи не справджує,— знов заговорила вона, ще більше понизивши голос і переконавшись у тому, що справила враження,— чи не справджує жінка свого призначення, роблячи щасливою, і без будь-якої своєї провини, видатну людину?

— Хіба він не писав вам про це?

— Так, але я хотіла бути цілком упевненою в цьому, бо, повірте мені, пане, підносячи мене так високо, він не помилився.

Жінки вміють надавати своїм словам особливої святості, вони забарвлюють їх чимсь таким трепетним, що поширює зміст думок і насичує їх глибиною; якщо потім зачарований слухач не здає собі справи з того, що йому казали,— мета цілком досягнута: це і є властивість красномовства. Якби в цю хвилину на голові княгині була корона Франції, її обличчя не було б більш величним, ніж тепер, під прекрасною короною волосся, заплетеного косами, укладеними подібно до башти, і уквітчаного чудовими китичками вересу. Ця жінка, здавалося, йшла по хвилях наклепів, як Спаситель по водах озера Тіверіадського, закутавшись в саван кохання, як ангел в німбі. Ніхто не відчув би в цьому

ні вимушеності, ні бажання видатися величною або люблячою: це було просто й спокійно. Ніколи живий не міг би зробити княгині таку послугу, якої вона добилася, від мертвого.

Д'Артез, самотній трудівник, далекий від звичаїв світу і закритий запобіжними завісами науки, був обдурений цим голосом і цими словами. Він піддався чарам цих витончених манер, захоплювався цією довершеною красою, визрілою у злигоднях, заспокоєною в усамітненні; він обожував таке рідкісне поєднання тонкого розуму і прекрасної душі. Словом, він хотів дістати спадщину Мішеля Кретьєна. Початком цієї пристрасті була, як у більшості глибоких мислителів, ідея. Розглядаючи тепер княгиню зовсім близько, що йому не вдавалося, коли він супроводжував свого друга в його шалених гонитвах за її каретою, вивчаючи форму її голови, такі ніжні риси обличчя, стан, ноги, руки, так тонко виточені, він помітив те захоплююче явище морального ясновидіння, що його відкриває в собі людина, запалена коханням. Чи не прочитав Мішель Кретьєн з такою ж прозорливістю в цьому серці, в цій душі, освітленій полум'ям, кохання? Отже, федераліст також прозрів! І він, напевне, був щасливий. Так д'Артез відчув силу надзвичайних чарів княгині: вона була оточена ореолом поезії. За обідом письменник згадував безнадійні признання республіканця і його надії, коли він вважав себе коханим. Прекрасні гімни, створені справжнім почуттям, були проспівані для нього одного в зв'язку з цією жінкою. Сам того не знаючи, Даніель був готовий скористатися цією підготовкою, зобов'язаною випадкові. Рідко коли буває, щоб чоловік без докорів сумління переходив від становища наперсника в становище суперника, а д'Артез міг це зробити без всякої провини. В одну мить він зрозумів ту величезну різницю, що є між добре вихованими жінками, цими квітами великого світу, і жінками вульгарними, яких він, проте, знав тільки з одного взірця. Словом, були зачеплені найчутливіші, найніжніші тайники його душі і його генія. Спонукуваний своєю простодушністю і запалений думкою оволодіти цією жінкою, він відчував, що його стримують світ і та перепона, яку ставили між ним і нею її манери, скажемо точніше,— величність княгині. А для такого чоловіка, звиклого не поважати ту, кого він кохав, було в цьому щось невимовно подразне, принада, що

приваблювала тим дужче, що він був змушений її проковтнути і при цьому таїти від усіх свою впійманість, не виказуючи себе.

Бесіда про Мішеля Кретьєна, що тривала до самого десерту, була і для Даніеля і для княгині чудовим приводом вимовляти півголосом: любов, симпатія, прозоріння; для неї — виставляти себе жінкою невизнаною, обмовленою, для нього — йти по стопах померлого республіканця. Можливо, ця простодушна людина помітила в собі, що вже менше уболіває за своїм другом. В той момент, коли чудеса десерту зазоріли на столі в світлі канделябрів під покровом букетів живих квітів, що розділяли гостей яскравим живоплотом, багато розцвіченим фруктами і ласощами, княгиня визнала за доречне завершити цей потік признань милими словами в супроводі одного з тих поглядів, коли жінки біляві здаються брюнетками. Ці слова тонко виражали ту думку, що у Даніеля і Мішеля були душі-близнята.

Після цього д'Артез з трохи фатуватим виглядом, гідним школяра, вступив у загальну розмову, внісши в неї дитячу радість. Княгиня якнайпростіше взяла д'Артеза під руку, щоб повернутися в маленьку вітальню маркізи. Проходячи через велику вітальню, вона йшла повільно і, коли між нею і маркізою, яку вів Блонде, була достатня відстань, спинила д'Артеза.

— Я не хочу бути недоступною для друга цього бідного республіканця,— сказала вона йому.— І хоч я поставила собі в закон не приймати нікого, ви один з усіх можете бувати у мене. Не думайте, що це особлива милість. Милість існує тільки для чужих, а мені здається, що ми з вами — старі друзі: я хочу бачити в вас брата Мішеля.

Д'Артез міг тільки притиснути до себе руку княгині: він не знайшов, що відповісти. Коли кофе було подано, Діана де-Кадіньян кокетливим рухом накинула на себе шаль і встала. Блонде і Растіньяк були люди надто тонкої політики і надто при звичаєні до світу, щоб дозволити собі який-небудь міщанський поклик і спробувати утримати княгиню. Але пані

д'Еспар, взявши свою подругу за руку, змусила її сісти і сказала їй пошепки:

— Почекайте, поки люди пообідають; карета не готова.

І вона зробила знак лакею, який виносив кофейний піднос. Пані де-Монкорне зрозуміла, що княгиня і мадам д'Еспар мали щось сказати одна одній, і, підізвавши до себе д'Артеза, Растіньяка і Блонде, розважила їх однією з тих несподіваних і навіжених витівок, що так чудово вдаються парижанкам.

— Ну,— сказала маркіза Діані,— як ви його знаходите?

— Та це ж чудове немовля, воно тільки вийшло з пелюшок. Звичайно, і на цей раз перемога буде без боротьби.

— Це жаль,— сказала мадам д'Еспар,— але є один засіб.

— Який?

— Дозвольте мені стати вашою суперницею.

— Як вам завгодно,— відповіла княгиня.— Я прийняла своє рішення. У генія все від розуму, я не знаю, чим завойовують його серце. Про це ми поговоримо згодом.

Почувши останні слова, що звучали так загадково, пані д'Еспар вступила в загальну розмову і, здавалося, не була ні ображена цим "як вам завгодно", ні зацікавлена дізнатися, чим закінчиться ця зустріч. Княгиня просиділа ще з годину на козетці коло каміна в тій спокійній і невимушеній позі, якої Герен²¹ надав Дідоні²². Слухаючи зосереджено, ніби вся поринувши в увагу, вона час від часу поглядала на Даніеля з неприхованим захопленням, яке, проте, не виходило за певні межі. Коли

карета була подана, вона непомітно вийшла, потиснувши руку маркізі і обмінявшись поклоном з пані де-Монкорне.

До кінця вечірки про княгиню мови не було. Всі скористалися тим своєрідним збудженням, в якому перебував д'Артез; він розсипав скарби свого розуму. До того ж, в особі Растіньяка і Блонде він мав підсобників першого рангу в розумінні як тонкості мислення, так міри розумового розвитку. Що ж до двох жінок, то вони вже давно набули слави найрозумніших представниць вищого світу. Отже, для всіх цих осіб, звиклих підпорядковувати себе девізові світських салонів і політики "бережи про себе", це був немов перепочинок в оазисі, рідке і цілком оцінене ними щастя. Є серед людей такі особливо відзначені істоти, що заслуговують бути уподібненими до благодійних зір, чиє світло просвіщає уми, чиє проміння зогріває серця. Д'Артез належав до таких прекрасних душ. То був письменник, який підноситься на належну йому височінь, набуває звички про все думати і забуває іноді в світі, що не все слід говорити; у нього не могло бути стриманості, властивої людям, які завжди обертаються в світському товаристві. Але оскільки його промахи майже завжди були позначені печаттю оригінальності, то ніхто на це не нарікав. Цей відмінний смак, такий рідкий серед талантів, ця юність, сповнена простоти, які позначали д'Артеза такою благородною своєрідністю, зробили з цієї вечірки щось незвичайно приємне. Він пішов з бароном де-Растіньяком, який, проводжаючи його, природно, заговорив про княгиню, спитавши, якою вона йому здалася.

— Мішель мав рацію її полюбити,— відповів д'Артез,— це незвичайна жінка.

— Дуже незвичайна,— насмішувато зауважив Растіньяк.— Судячи з вашого голосу, ви вже її любите. Не мине й трьох днів, як ви будете у неї, і я надто старий парижанин, щоб не знати, що має відбутися між вами. Ну, що ж! Тільки благаю вас, мій любий Даніель, не допускайте ані найменшої плутанини в грошових справах. Любіть княгиню, якщо ви відчуваєте любов до неї в вашому серці, але думайте про ваші статки. Вона ніколи не взяла, та й не прохала у будь-якого двох ліардів*: для

цього вона надто д'Юксель і Кадіньян. Але за той час, що я її знаю, вона, крім власного багатства, яке було дуже значним, промотала кілька мільйонів. Як, чому, яким способом — ніхто цього не знає, і вона не знає сама. Я бачив, як вона, тринадцять років тому, проковтнула за двадцять місяців багатство одного милого хлопчика, а разом і одного старого нотаріуса.

* Ліард — французька старовинна дрібна мідна монета.

— Тринадцять років тому! — скрикнув д'Артез.— Та скільки ж їй тепер?

— А хіба ви не бачили,— відповів, сміючись, Растіньяк,— за столом її сина, герцога де-Мофріньєз? Цьому юнакові дев'ятнадцять років. Отже, дев'ятнадцять і сімнадцять це буде...

— Тридцять шість! — скрикнув здивований письменник.— А я давав їй двадцять.

— Вона з цим погодиться,— сказав Раєтїньяк,— але хай це вас не турбує: для вас їй ніколи не буде більше двадцяти. Ви вступаєте в найфантастичніший світ. На добраніч, ви вже у себе,— сказав барон, побачивши, що його карета в'їжджає на вулицю де-Бельфон, де жив д'Артез у своєму гарненькому особнячку.— Ми побачимось на тижні у панни де-Туш.

Д'Артез дав коханню проникнути в його серце, подібно до дядечка Тобі23, не вчинивши найменшого опору. Він почав з обожування без критики, з виняткового захоплення. Княгиня, ця прекрасна істота, одне з найчудовіших створінь нашого дивовижного Парижа, де все можливе як у добрі, так і в злі, стала для нього, хоч як зпаскудило безталання нашого часу це слово, ангелом мрії. Щоб як слід зрозуміти раптове переродження знаменитого письменника, треба знати все те, що самотність і постійна праця лишають незайманим у серці всі ті бажання й

фантазії, що їх розвиває кохання, зведене досі до простої потреби і обтяжене зв'язком з негідною жінкою, всі ті жалі, що вона викликає, і ті божественні почуття, що воно породжує в найвищих сферах душі.

Д'Артез, справді, був дитиною, школярем, якого раптом розкрила в ньому вмiла поведінка княгині. Майже подібне просвітлення постигло прекрасну Діану. Нарешті, вона зустріла ту виняткову людину, якої бажають усі жінки, хоч би для того, щоб нею погратися, ту силу, якій вони ладні скоритися, хоч би для того, щоб зазнати насолоди опанування її. До того ж вона знайшла велич розуму, поєднану з наївністю серця, з недосвідченістю пристрасті. І потім, вона побачила, що всі ці скарби, з волі нечувано щасливого випадку, втілені в формі, яка була їй до вподоби. Д'Артез здавався їй гарним, можливо, він і був таким. Хоч він і дійшов уже солідного чоловічого віку — тридцяти восьми років, у ньому зберігся цвіт юності завдяки тверезому й чистому життю, і, як усі люди кабінетної праці, як державні діячі, він набув належної огрядності. В ранній молодості в ньому було щось схоже з Бонапартом, коли той ще був генералом. Ця схожість залишалася й тепер, наскільки людина з чорними очима, з густою і чорнявою шевелюрою може бути схожою на цього владаря з синіми очима і каштановим волоссям. Але все те палке й благородне честолюбство, що світилося колись в очах д'Артеза, було тепер неначе зм'якшене успіхом. Думки, що обтяжували його голову, розцвіли, западини на обличчі виповнилися. Добробут розлив золотисто-смугляві тони там, де замолоду злидні домішували жовтизну, властиву темпераментам, всі сили яких зосереджуються, щоб витримати виснажливу й тривалу боротьбу. Коли ви станете уважно вдивлятися в прекрасні обличчя античних філософів, то завжди помітите в них відхилення від довершеного типу людського лиця, яким кожне обличчя зобов'язане своєю оригінальністю, зумовлені облагороджуючою звиклістю до споглядальних роздумів, постійним спокоєм, необхідним для розумової праці. Обличчя, найбільш змучені, як-от у Сократа, поступово проймаються майже божественною ясністю. До цієї благородної простоти, що відзначала величну голову д'Артеза, треба додати простодушний вираз обличчя, безпосередність дитини і зворушливу доброзичливість. У нього не було тієї вишуканої ввічливості, завжди позначеної фальшю, за допомогою якої в нашому світі особи,

найкраще виховані і найбільш приємні, виставляють у собі ті якості, яких їм частенько бракує, і через це залишають глибоко ураженими всіх тих, кому доводиться визнати себе обдуреними. Він міг погрішити проти деяких світських законів внаслідок своєї відлюдності, та як він нікого цим не зачіпав, то цей аромат дикунства робив ще милішою привітність, властиву людям великого таланту, які вміють складати з себе свою вищість, залишаючи її при собі, щоб, коли треба, стати врівень з товариством, щоб, на манір Генріха IV²⁴, підставляти свою спину дітям і приділяти свій розум дрібничкам.

Повернувшись до себе, княгиня вже не мала сумнівів у тому, що д'Артез не встояв проти чар, які вона навіяла на нього. Для неї все було вирішено: вона любила його з усім його знанням і з усім його невіданням. Якщо перед нею і поставали якісь питання, то тільки про те, чи варта вона була такого великого щастя і чим вона заслужила перед небом, що воно послало їй такого ангела: Вона хотіла бути гідною цієї любові, хотіла закріпити її, привласнити її собі назавжди і тихо скінчити своє життя вродливої жінки в раю, який вона провиділа. Щодо опору, всяких вивертів, кокетування, то вона про це навіть і не думала. Вона думала зовсім про інше! Вона зрозуміла велич обдарованих людей, вона здогадувалась, що вони не підпорядковують жінок-обраниць звичайним законам. Так, завдяки одній з тих швидких здогадок, що особливо властиві сильному жіночому розумові, вона вирішила бути поступливою при першому бажанні. Ознайомившись з першої ж зустрічі з вдачею д'Артеза, вона гадала, що це "бажання не буде виражене так скоро, щоб не дати їй часу зробити з себе все, що вона хотіла, все, чим вона мусила стати в очах цього високомрійного коханця.

Тут починається одна з невідомих комедій, розіграних в тайниках совісті між двома істотами, з яких одна має бути обдурена другою,— тих комедій, що розширюють межі зіпсованості,— одна з драм, тяжких і комічних, перед якими Тартюф — проста дрібниця. Але вона не належить сцені, і, при всій своїй незвичайності, все в ній природне, зрозуміле і виправдане необхідністю: така є та жахлива драма, яку слід би назвати зворотним боком пороку.

Княгиня почала з того, що послала розшукати твори д'Артеза. Ще не читавши жодного його слова, вона все-таки цілих двадцять хвилин підтримувала з ним хвалебну дискусію без будь-яких непорозумінь. Тепер вона прочитала все. Після цього їй схотілося порівняти його книги з найкращим з того, що створила сучасна література. У неї було пересичення розуму в день, коли д'Артез завітав до неї. Чекаючи на цей візит, вона щодня робила туалет вищого порядку,— один з тих туалетів, які виражають ідею і змушують сприймати її очима, при цьому так, що не збагнути, як це стається і чому. Очам пропонувалося гармонійне сполучення сірих, тонів, щось подібне до півтрауру, граціозність, сповнена безпорадності, вбрання жінки, яку зв'язували з життям хіба лише деякі природні узи, можливо — дитина, і яка від цього змудилася. Цей туалет, при всій його елегантності, мав свідчити про відразу до життя, яка, проте, не доходила до самогубства: вона відбувала належний їй час в земній в'язниці. Вона прийняла д'Артеза, як жінка, що на нього чекала, і так, ніби він уже не раз бував у неї. Вона зробила йому честь, ставлячись до нього, як до старого знайомого, одним жестом звільнила його від будь-якої вимушеності, вказавши на козетку, щоб він посидів там, поки вона допише початий лист. Розмова зав'язалася найзвичайнісінька: погода, міністр, хвороба де-Марсе, сподівання легітимістів. Д'Артез був прихильником абсолютизму; княгиня не могла не зважати на думку людини, що сиділа в Палаті серед п'ятнадцяти-двадцяти осіб, які представляли легітимістську партію. Вона знайшла спосіб розказати йому, як вона розіграла де-Марсе; потім, скориставшись згадкою про відданість князя де-Кадіньян королівській сім'ї і герцогині Беррійській, вона звернула увагу д'Артеза на князя.

— Він, принаймні, знаходить задоволення в любові до своїх владарів і в своїй відданості їм. Його громадська вдача втішує мене за всі ті страждання, яких завдала мені його вдача особиста: Бо,— повела вона далі, спритно залишаючи князя осторонь,— хіба ви не помітили, ви, знаючий все, що чоловіки мають дві вдачі: одну з них вони мають для дому, для своїх жінок, для свого захованого від світу життя, і це є їх справжня вдача,— там нема ні маски, ні удаваності, вони не утруднюють себе фальшю, бувають такі, які вони є, і часто бувають жахливі; а потім —

світ, люди, салони, двір, государ, політичні кола,— там їх бачать величними, шляхетними, великодушними, вони ходять в одязі, вишитому чеснотами, відзначаються прекрасною мовою, сповнені чудових якостей. Який жахливий жарт! І ще іноді дивуються усмішці деяких жінок, їх виглядові вищості від своїх чоловіків, їх байдужості...

Вона легко упустила руку вздовж поруччя крісла, не досказавши, але цей жест чудово доповнив її міркування. Помітивши, що д'Артез вивчає її гнучкий стан, так гарно вигнутий в м'якому кріслі, гру її сукні і чарівну складочку на планшетці корсета,— одну з тих вільностей туалету, що годяться тільки, для досить тонких талій, щоб ні в якому разі не зіпсувати їх,— вона повела далі хід своїх думок, так ніби говорила самій собі:

— Я не продовжую. Ви кінчили тим — ваш брат, письменники, що зробили смішними жінок, які вважають себе невизнаними, які невдало вийшли заміж, виставляють себе трагічними, звабливими, а мені все це здається останньою мірою міщанства. Вони або скоряються — і цим все сказано,— або опираються і таким чином розважаються. В обох випадках треба мовчати про себе. Правда, я не вміла ні до кінця коритися, ні до кінця опиратися, але це, можливо, дає ще більшу підставу для мовчання. Яке безглуздя з боку жінок — скаржитися! Якщо вони не були сильнішими, значить, їм не вистачало розуму, такту, хитрості, і вони заслуговують своєї долі. Хіба вони не владарки у Франції? Вони граються вами, як хочуть, коли хочуть і наскільки хочуть.

Рухом, сповненим жіночої задирливості і глузливої веселості, вона почала підкидати в руках курильницю для пахощів.

— Я часто чула, як маленькі жалюгідні істоти шкодували, що вони — жінки, і хотіли б бути чоловіками. Я завжди дивилася на них з жалем,— додала вона.— Коли б я могла вибирати, я зволіла б знов народитися жінкою. Ще б пак не втіха бути зобов'язаними своїм торжеством силі, всій моці, якої вам надають закони, створені вами! Проте, коли ми бачимо вас коло наших ніг, коли ви говорите дурниці і робите їх,— хіба не п'янке щастя відчувати в собі торжествуючу слабкість? І все-таки, здобувши

перемогу, ми повинні обійти її мовчанням під страхом втратити свою владу. Зазнавши поразки, жінка знов-таки повинна мовчати з гордості: мовчання раба жахає пана.

Вся ця балаканина щебеталася голосом, таким ніжно насмішуватим, таким чарівливим, з такими кокетливими кивками голови, що д'Артез, якому цей рід жінок був абсолютно невідомий, сидів сторопілий, як куріпка, зачарована мисливським собакою.

— Я вас прошу, пані,— вимовив він нарешті,— поясніть мені, як чоловік міг змусити вас страждати, і будьте певні, що там, де всі жінки показали б себе вульгарними, ви завжди будете прекрасні, навіть коли б ви не володіли цим умінням говорити про все так, що й куховарську книгу зробили б цікавою.

— Ви в дружбі швидко йдете вперед,— зауважила вона, надавши голосові поважного тону, який подіяв на д'Артеза так, що він став серйозним і стривоженим.

Заговорили про інше. Час минав, бідний письменник був засмучений тим, що показав себе допитливим, що уразив її серце, гадаючи, що ця жінка непомірно страждала. А вона провела своє життя в розвагах, була справжнім Дон-Жуаном у спідниці, з тією лише різницею, що коли б запросила статую командора, то не до вечері, і вже напевне справилась би з нею.

Неможливо продовжувати це оповідання, не сказавши кілька слів про князя де-Кадіньян, більше відомого під ім'ям герцога де-Мофріньєз: інакше сіль чудесних вигадок княгині щезне, і люди сторонні не зрозуміють нічого в тій жахливій паризькій комедії, яку вона лагодилася розіграти заради однієї людини.

Герцог де-Мофріньєз, довгов'язий і сухий, як справжній син князя де-Кадіньян, людина найелегантнішого вигляду, з чудовими манерами,

приємний каламбурист, став полковником з ласки божої і добрим воїном з щасливої нагоди. А втім, він був хоробрий, як поляк, з усякого приводу, без розбору, і приховував свою розумову пустоту під жаргоном світських гульвіс. Уже тридцяти шести років він мимоволі став так само байдужий до прекрасної статі, як і король Карл X, його владар, покараний, як і той, за надто великі успіхи змолоду. Бувши протягом вісімнадцяти років кумиром Сен-Жерменського передмістя, він, як всі вельможні сини, вів життя дозвільне, заповнене самими розвагами. Батько його, розорений революцією, після повернення Бурбонів знову здобув собі поступу управління королівського замку, одержував відзнаки, оклади; але це штучне багатство старий князь любісінько прогайнував, живучи, як і до Реставрації, на широку ногу, так що коли вийшов закон про відшкодування, суми, одержані ним, були витрачені на розкішну обстановку, заведену ним в його величезному особняку — єдиному володінні, яке він знайшов незруйнованим, і більшу частину якого займала його невістка. Князь де-Кадіньян помер незадовго до Липневої революції, доживши до вісімдесяти семи років. Він розорив свою дружину і перебував довгий час в напружених відносинах з герцогом де-Наваррен, одруженим з його дочкою від першого шлюбу, насилу звівши свої рахунки з ним.

Герцог де-Мофріньєз був у зв'язку з герцогинею д'Юксель. У 1814 році, коли йому сповнилося тридцять шість років, герцогиня, знаючи, що він бідний, але в милості при дворі, віддала за нього свою дочку, яка мала від п'ятдесяти до шістдесяти тисяч ліврів ренти, не рахуючи того, що вона мала одержати від матері. Дівчина д'Юксель стала, таким чином, герцогинею, і її мати знала, що вона справді користувалася цілковитою свободою. Несподівано ошчасливлений народженням спадкоємця, герцог дав своїй жінці повну волю дії і пустився розважатися, кочуючи з гарнізону до гарнізону, проводячи зими в Парижі, роблячи борги, які його батько незмінно сплачував, і проявляв величезну подружню поблажливість, попереджуючи герцогиню за тиждень до свого приїзду в Париж. Обожуваний своїм полком, улюбленець наслідника престолу, він був спритним придворним, трохи картярем, а втім, грав у карти без всякого захоплення. Герцогині ніяк не

вдавалося умовити його взяти на утримання дівчинку з Опери, хоч би заради додержання звичаю і щоб не відставати від неї, як забавно казала вона. Герцог, якому в спадщину перейшла посада батька, зумів сподобатись двом королям: Людовіку XVIII і Карлу X; це доводить, що він видобував непогану пайку з свого нікчемства. Але вся його поведінка, його життя були покриті лаком найкращого кокетства: мова, шляхетність манер, поводження робили з нього саму довершеність; і нарешті — ліберали любили його. Йому неможливо було підтримувати традиції Кадіньєнів, які, за словами старого князя, були відомі тим, що розоряли своїх дружин, бо герцогиня сама промотала своє багатство. Ці особливості були так добре відомі в двірських колах і в Сен-Жерменському передмісті, що протягом п'яти останніх років Реставрації висміяли б кожного, хто став би про них говорити, як коли б він здумав розповісти про смерть Тюрєнна²⁵ або Генріха IV²⁶. Так само жодна жінка не говорила про цього чарівного герцога, не вихваляючи його; він був бездоганний щодо своєї дружини,— важко було будь-якому чоловікові показати себе таким ласкавим, як Мофріньєз до герцогині: він дав їй вільно розпоряджатися своїм майном, він її захищав і підтримував у всіх випадках. Чи то з гордості, чи то з добрості, чи з лицарства, де-Мофріньєз урятовував герцогиню в багатьох таких обставинах, де всяка інша жінка загинула б, незважаючи на своє оточення, незважаючи на вплив старої герцогині д'Юксель, герцога де-Наваррен, її свекра і тітки чоловіка. Сьогодні князя де-Кадіньєн вважають за одного з кращих представників аристократії. Можливо, вірність в біді — одна з найпрекрасніших перемог, яку можуть здобути царедворці над самими собою.

Герцогині д'Юксель було сорок п'ять років, коли вона віддала свою дочку за герцога де-Мофріньєз, а втім, вона вже давно без ревностів і навіть з інтересом спостерігала успіхи свого старого друга. Під час весілля дочки і герцога вона поводитися з великосвітським тактом, що врятувало неморальність цієї шлюбної комбінації. Але все-таки злі язики придворного товариства знайшли поживок для посміху і твердили, що ця прекрасна поведінка небагато коштувала герцогині, хоч вона вже років з

п'ять, як вдалася в благочестя і каяття, властиве жінкам, яким є багато чого замолювати.

Протягом кількох днів княгиня показувала себе все більш і більш незвичайною, дякуючи своїм знанням в галузі літератури. Вона приступала з винятковою сміливістю до найважчих питань, бо читала і вдень і вночі з завзятістю, гідною найбільших похвал. Д'Артез, здивований і нездатний зрозуміти, що Діана д'Юксель повторювала ввечері те, що вона прочитала ранком, як це робить більшість письменників, вважав її за жінку видатну. Ця розмова віддаляла Діану від мети; вона намагалася знову наблизити її на ґрунті дружніх відвертостей, яких її коханий розсудливо уникав, але їй не так-то легко було змусити повернутися до них людину такого складу, вже раз сполохнуту. Проте після місяця літературних кампаній і прекрасних платонічних розмов д'Артез посмішав і приходив щодня о третій годині. Він сидів у неї до шостої години і потім знову з'являвся ввечері о дев'ятій, щоб залишитися до півночі або до першої години, з точністю коханця, охопленого нетерпінням. Під той час, коли з'являвся д'Артез, княгиня показувалась одягненою з більшою або меншою розрахованістю. Ця взаємна вірність, дбайливість, якої вони вимагали від самих себе, в повній мірі виявляли почуття, в яких вони не наслідувались признатися, бо княгиня прекрасно розуміла, що ця доросла дитина настільки ж боїться відвертого освідчення, наскільки вона жадає його. А втім, д'Артез вкладав у свої постійні німі признання повагу, яка безмірно подобалась княгині. Обоє з кожним днем відчували себе тим більш однодушними, що в ході їх думок не було нічого ні зумовленого, ні різко розмежованого, тоді як у коханців бувають, з одного боку, справжні домагання, а з другого — оборона — щира або удавана. Подібно до всіх чоловіків, які зберегли в собі невідповідну їх віковій юність, д'Артез був під владою тієї хвилюючої нерішучості, що її породжують сила бажань і боязнь не мати успіху. В цьому становищі молода жінка звичайно не розбирається, коли сама поділяє його, але княгиня надто часто була його причиною, щоб не зазнавати насолоди від нього. До того ж Діана бавилася цими милими дитячими забавами з тим більшим очаруванням, що добре знала, як їх припинити. Вона була подібна до великого художника, що милується

невиразними лініями ескіза, певний того, що в годину натхнення він завершить шедевр, який перебуває ще в зародковому стані. Скільки разів, побачивши, що д'Артез готовий зробити рішучий крок, вона воліла спинити його, набравши поважного вигляду. Вона стримувала таємні бурі цього юного серця, вона здійснювала їх і знову втихомирювала одним поглядом, простягаючи руку для поцілунку, або незначними словами, вимовленими схвильованим і ніжним голосом. Ці виверти, холодно розраховані, але божественно розіграні, все глибше відбивали її образ в душі цього розумного письменника, якого їй подобалось робити дитиною, довірливою, простою і майже дурненькою поряд з нею. Але часом вона серйозно задумувалась над своїм поведінням з ним і тоді не могла не захоплюватися поєднанням такої величі з такою невинністю. Ця гра завзятої кокетки непомітно прив'язувала її саму до свого раба. В решті решт, вона почала відчувати роздратованість проти свого закоханого Епиктета²⁷ і, коли побачила його схильним до цілковитого легковір'я, вирішила накласти йому на очі найгустішу пов'язку.

Одного вечора Даніель застав княгиню замисленою. Вона сиділа, спершись ліктем на маленький столик, і її прекрасну біляву голову заливало світло лампи; вона гралася листом, підкидаючи його на скатерці столика. Коли д'Артез переконався, що це лист, вона склала його і заховала в конверт.

— Що з вами? — спитав д'Артез, — Ви, здається, чимсь занепокоєні.

— Я одержала листа від Кадіньяна, — відповіла вона. — Хоч які великі його провини передо мною, я подумала, прочитавши його лист, що він у вигнанні, без сім'ї, без любимого сина.

Ці слова, вимовлені задушевним голосом, виявляли ангельську чутливість. Д'Артез був схвильований до краю. Цікавість закоханого перетворилася, так би мовити, в цікавість майже психологічну і літературну: йому схотілось дізнатися, до якої міри величі доходила ця жінка, які образи прощала вона, наскільки ці світські жінки, що їм приписують легковажність, сердечну черствість, егоїзм, можуть бути

ангелами. Згадавши, як його вже раз відштовхнули, коли він хотів узнати це небесне серце, він з тремтінням в голосі сказав, узявши прозору, тонку, з гострими пальчиками руку Діани:

— Чи ми тепер досить друзі, щоб ви могли розказати мені про вистраждане вами? Ваші старі печалі відчуються в цій замисленості.

— Так,— сказала вона, надавши цьому слову звучання, подібного до найніжнішої ноти, яку будь-коли виводила флейта Тюлу²⁸.

Вона знов поринула в свою замисленість, і очі її затуманились. Даніель завмер в тривожному чеканні, перейнятий урочистістю хвилини. Уява поета змушувала його бачити немовби хмари, що поволі розступалися, відкриваючи йому алтар, де він мав побачити коло ніг божих закланого агнца.

— Отже?..— вимовив він м'яким і лагідним голосом.

Діана поглянула на ніжного запитувача; тоді повільно понурила очі, опустивши повіки рухом, що виявляв найблагороднішу соромливість. Тільки чудовисько здатне було б припустити будь-яке лицемірство в граціозному хвилеподібному русі, яким лукава княгиня випростала свою красиву маленьку голову, щоб ще раз втупити погляд в жадібні очі великої людини.

— Чи можу я це? Чи повинна? — сказала вона, удаючи жестом вагання і вдивляючись в д'Артеза з урочистим виразом мрійливої ніжності.— Чоловіки так мало вірять в явища такого роду! Вони вважають себе так мало зобов'язаними бути скромними!

— Ах, коли ви не довіряєте мені, навіщо я тут? — скрикнув д'Артез.

— О, мій друже! — відповіла вона, надавши своїм словам чарівності мимовільного признання.— Коли жінка прив'язується на все життя, хіба

вона щось зважує? Йдеться не про мою відмову (в чому я можу вам відмовити?), але про те, якої думки ви будете про мене, коли я вам усе розповім. Я вам довірю, в якому справді дивному для моїх літ становищі я перебуваю. Але що подумаете ви про жінку, яка викриє вам таємні звивини шлюбу, яка викаже таємниці другого? Тюренн додержував слова, даного грабіжникам,— чи не повинна я бути чесною, як Тюренн, відносно до моїх катів?

— Ви дали кому-небудь слово?

— Де-Кадіньян не вважав за потрібне просити мене зберігати таємницю. Значить, ви хочете одержати більше, ніж мою душу? Тиран! Вам хочеться, щоб я поховала в вас мою честь? — казала вона, кинувши на д'Артеза погляд, яким надала цьому фальшивому признанню більше ціни, ніж усій його особі.

— Ви робите з мене людину надто звичайну, коли побоюєтесь з мого боку чогось лихого,— сказав він з ледве прихованою гіркотою в голосі.

— Пробачте, мій друже,— відповіла вона, взявши його за руку, дивлячись на неї, стискуючи в своїх руках і пестячи її з незвичайною ніжністю.— Я знаю, чого ви варті. Ви розповіли мені все ваше життя; воно благородне, прекрасне, високе, гідне вашою імені. Може, я повинна взамін розповісти вам своє? Але я тоді боюсь упасти в ваших очах, розказавши про таємниці, які належать не тільки мені. І потім, ви, може, й не повірите,— ви, людина самотності і поезії,— страхіттям світу. Ах, ви не знаєте, вигадуючи ваші драми, що вони перевершені тими, які розігруються в сім'ях, на погляд найдружніших. Ви не уявляєте собі, які великі деякі позолочені нещастя.

— Я знаю все! — скрикнув він.

— Ні,— відповіла вона,— ви не знаєте нічого. Хіба дочка має право будь-коли зрадити свою матір?

Почувши ці слова, д'Артез опинився в стані людини, яка в темну ніч заблудила в Альпах і на світанку раптом помітила, що стоїть на краю безодні. Він сторопіло глянув на княгиню, відчуваючи озноб у спині. Діана подумала, що цей геній — легкодуха людина, але помітила в його очах блиск, який заспокоїв її.

— В решті решт, ви стали для мене майже суддею,— сказала вона з розпачливим виглядом.— Я можу говорити в силу права, що його має кожна обмовлена людина,— права засвідчити свою невинність. Мене обвинувачували і ще обвинувачують і тепер (коли ще досі згадують про бідну затворницю, примушену світом відмовитися від світу!) в такій легковажності, в стількох поганих вчинках, що мені може бути дозволено зайняти таке положення в серці, де я знаходжу притулок, щоб не бути звідти вигнаною. Я завжди вбачала в доводженні невинності велику шкоду, заподіювану самій невинності, тому я завжди нехтувала розмовами. Та й до кого я могла б звернутись? Ці жахливі речі не можна повірять нікому, крім бога або того, хто здається нам близьким до нього, — священика, або нашого другого я. Отож, коли мої таємниці не будуть там,— сказала вона, поклавши свою руку на серце д'Артеза,— так само поховані, як вони були тут... (вона втиснула пальці в верх свого корсажа), ви не будете великим Д'Артезом, я буду обманута!

Сльоза зросила очі д'Артеза, і Діана проковтнула цю сльозу скісним поглядом так, що ні в її зіницях, ні в рухові повік нічого не змінилось. Це було легко й швидко, як стрибок кішки, коли вона схоплює мишу. Д'Артез вперше після двох місяців етикету насмівився взяти цю тонку надушену ручку, підніс її до губ і поцілував довгим поцілунком, протягненим до самого кінчика пальців з таким витонченим любострастям, що княгиня схилила голову, подумавши про щасливі призви́стки літератури. Вона думала, що люди, духовно обдаровані, повинні кохати з далеко більшою довершено́стю, ніж фати, світські люди, дипломати і навіть військові, хоч вони тільки тим і займаються. Вона була знавцем і знала, що любовна вдача проявляється певним чином в дрібницях. Досвідчена жінка може прочитати своє майбутнє в простому жесті, подібно до Кюв'є²⁹, який, глянувши на частину лапи, міг сказати:

"це належить тварині такої-то величини, з рогами або без рогів, м'ясоїдній, трав'яїдній, амфібії тощо, яка жила стільки-то тисяч років тому". Певна того, що знайде у д'Артеза стільки ж уяви в коханні, скільки він вклав у свій стиль, вона вважала за необхідне змусити його дійти до найвищого ступеня пристрасті і довіри. Швидко, чудовим рухом, сповненим схвильованості, вона відхопила руку.

— Облиште! — скрикнула вона.— Ви змусите мене вмерти! — Останні слова вона вимовила вже менш енергійно.

Одну мить вона дивилася на д'Артеза, очі в очі, виявляючи разом щастя, неприступність, боязнь, довір'я, млість, невиразне бажання і соромливість дівчини. Їй не було тоді більше як двадцять років! Але треба зважити, що вона підготувалася до цієї хвилини комічного обману з нечуваною майстерністю в туалеті і сиділа в кріслі подібна до квітки, готової розпукнути від першого поцілунку сонця. Обманюючи чи ні, вона оп'яняла д'Артеза. Якщо дозволено висловити особисту сміливу думку, признаємося, що цриємно було б бути так обманюваним довго. Звичайно, на сцені часто Тальма30 далеко перевершував природу. Та хіба ж княгиня де-Кадіньян не була найвидатнішою комедіанткою нашого часу? Цій жінці бракувало тільки уважного партеру. На жаль, в епохи, розворушені політичними бурями, жінки зникають, як водяні лілеї, які, щоб розквітнути й показатися перед нашими захопленими очима, потребують ясного неба і теплих леготів.

Час настав. Діана готувалась заплутати цю видатну людину серед безвихідних ліан романа, давно вже заготовленого, а він мав вчути його, як неофіт перших днів християнства вчував апостольське посланіє.

Мій друже, мати моя, яка живе ще й тепер в Юксеї, видала мене заміж, коли мені було сімнадцять років,— у 1814 році (як бачите, я дуже стара!), за пана де-Мофріньєз, не з любові до мене, а з любові до нього. Вона заплатила єдиному чоловікові, якого любила, за все щастя, що мала від нього. О, не дивуйтеся такому жахливому поєднанню: воно має місце часто. Багато жінок — більшою мірою коханки, ніж матері, як

більшість з них — кращі матері, ніж дружини, Ці два почуття, любов і материнство, розвинуті до їх сучасного стану нашою цивілізацією, часто борються між собою в серці жінки. І одно з них неодмінно поступається перед другим, якщо обидва вони не рівні силою, що робить з деяких виняткових жінок гордість нашої статі. Людина вашої обдарованості повинна розуміти ці речі, які дивують дурнів, але не стають від цього менш достовірними, і, скажу більше, які заслуговують виправдання різницею характерів, темпераментів, прив'язаностей, становищ. Я, наприклад, в цей момент, після двадцяти років безталання, розчарувань, перетерплених наклепів, тяжкої нудьги, пустих розваг,— хіба ж охоче впала б до ніг людини, яка полюбила б мене щиро й назавжди? І що ж,— хіба я не була б засуджена світом? А проте двадцять років страждань хіба не спокутували б дванадцять років, які ще лишилось мені прожити красивою, відданих святому й чистому кохання? Та цього не буде, я не така дурна, здоб зменшити мої заслуги перед господом. Я витерпіла тягар дня і спеки до вечора, я завершу мій шлях і заслужу мою винагороду...

"Який це ангел!" — подумав д'Артез.

— Зрештою, я ніколи не почувала неприязні до герцогині д'Юксель за те, що вона більше любила де-Мофріньєза, ніж бідну Діану. Мати дуже мало бачила мене, вона мене забувала, але вона погано поводитися у відношенні до мене, як жінка до жінки, так що погане в ставленні жінки до жінки ставало жахливим у ставленні матері до дочки. Матері, які провадять життя, подібне до життя герцогині д'Юксель, держать своїх дочок далі від себе, і я почала виїжджати в світ за два тижні до мого весілля. Уявляєте собі моє невідання? Я не знала нічого, я була нездатна розгадати таємницю цього шлюбу. Я мала прекрасні достатки: шістдесят тисяч ліврів щорічного доходу з лісів, які революція забула продати в Ніверне, або не змогла продати, там же чудовий замок д'Анзі; де-Мофріньєз був обтяжений боргами. Якщо згодом я дістала уявлення про те, що значить мати борги, то тоді я надто мало знала життя, щоб здогадуватися про це. Заощадження, зроблені за рахунок моїх доходів, послужили для впорядкування справ мого чоловіка. Де-Мофріньєзу було

тридцять вісім років, коли я вийшла за нього, але ці роки були, як роки війни для військових,— їх треба рахувати вдвоє: о, йому було понад усі шістдесят шість! В свої сорок років моя мати ще хотіла жити, і я опинилася між ревнощів з двох боків. Яке було моє життя протягом десяти років!.. Ах! коли б знали, що довелось вистраждати цій бідній маленькій жінці, так запідозреній! Бути під наглядом матері, яка ревнує свою дочку! Боже!.. Ви, автори драм, ви ніколи не вигадаете такої чорної драми, такої жорстокої, як оця. Звичайно, наскільки я розуміюсь на літературі, драма є послідовний розвиток дій, розмов, рухів, які прямують до катастрофи. Але та драма, про яку я вам розповідаю,— найжахливіша катастрофа в дії! Це — лавина, звалена на вас уранці, яка знову звалюється ввечері і яка знову звалюватиметься завтра. Мене проймає мороз в цю хвилину, коли я розповідаю вам про це і освітлюю перед вами те безвихідне провалля, холодне й темне, в якому я жила. Коли вже треба все вам сказати, то й народження моєї бідної дитини, яка, до речі, вся — вилита я... ви, певне, були вражені її схожістю зі мною? — моє волосся, мої очі, мій овал лиця, мій рот, моя усмішка, моє підборіддя, мої зуби... Так-от, її народження — випадок або результат угоди між моєю матір'ю і моїм чоловіком. Я довго лишалася молодою дівчиною після шлюбу, неначе покинутою на другий день по весіллі, матір'ю, не будучи жінкою. Герцогині було вигідно подовжувати моє невідання, а для досягнення цієї мети мати має супроти дочки страшенні переваги. Я, бідна дівчинка, вихована в монастирі, як містична троянда, нічого не відаючи про шлюбне життя, розвинувшись дуже пізно, вважала себе дуже щасливою: я тішилась доброю згодою і гармонією моєї сім'ї. В решті решт мене зовсім відвернули від думок про чоловіка, який мені майже не подобався і сам не намагався виказати свою приязнь, перші радощі материнства: вони були тим більш живі, що я не підозривала про інші. Мені протуркали вуха, що мати повинна бути на висоті свого покликання! І, крім того, молодій дівчині взагалі подобається гратися в маму. В такі літа, як мої тодішні, дитина заступає ляльку. Я так пишалася моєю прекрасною квіткою, бо Жорж був прекрасний... просто чудо! Як думати про світ, коли маєш щастя годувати й пестити маленького ангела! Я дуже люблю дітей, коли вони зовсім малятка, біленькі й рожеві. Я бачила тільки свого сина, я жила своїм сином, я не дозволяла няньці одягати

його, роздягати, міняти пелюшки. Ці турботи, такі нудні для матерів, які мають купу дітей, були тільки втіхою для мене. Та як я не була все-таки зовсім дурна, то через три або чотири роки, хоч як намагалися зав'язати мені очі, світло, в решті решт, осяяло їх. Чи бачили ви мене пробудженою, чотири роки по тому, в 1819 році? "Два брати-вороги"³¹— не трагедія, а солоденька водичка в порівнянні з трагедією матері й дочки, в тому становищі, в яке були поставлені тоді герцогиня і я. Я почала тоді зухвало ставитися до них — моєї матері і чоловіка,— одверто фліртуючи; про це заговорили в світі... бозна-як! Ви розумієте, мій друже, що чоловіки, з якими я була запідозрена в легковажних стосунках, мали для мене ціну кинджала, яким користуються, щоб поразати ворога. Захоплена помстою, я не відчувала тих ран, що заподіювала самій собі. Невинна, як дитина, я набула слави жінки зіпсованої, найпаскуднішої в світі, а я не знала нічого. Світ безглуздий, сліпий, нетямущий. Він прозирає тільки ті таємниці, які його забавляють, дають поживок його лихослів'ю; що ж до речей справді великих, благородних, він заплющує очі, щоб їх не бачити. Мені здається, що в ту пору мої очі, мої вихватки обуреної невинності, мої гордовиті рухи могли б стати скарбом для великих художників. Спалахи мого гніву, вибухи мого презирства мусили б освітлювати бали. Марно втрачена поезія! Тільки з обурення, що охоплює нас в двадцять років, творяться високі поеми! Пізніше вже нема обурення: стомлюються, не дивуються розпусті, в'януть, стають обачними. О, я поводитися славно! Я зіграла роль найдурнішої особи в світі: прийняла на себе всі тяготи злочину, не маючи його солодких плодів. Мені так подобалося компрометувати себе! Ах, я пускалася на вихватки, гідні дитини. Я подалась в Італію з одним молодим вітрогоном, якого кинула там, коли він почав мову про кохання; та коли я дізналася, що він скомпрометував себе заради мене (він учинив підлог, щоб дістати гроші!), я поспішила його врятувати. Моя мати і чоловік, які знали таємницю всіх цих вчинків, тримали мене в шорах, як жінку-марнотратницю. Та на цей раз я звернулася до короля. Людовік XVIII, ця людина без серця, був зворушений: він дав мені сто тисяч франків із своєї шкатулки. Маркіз д'Егрін'йон, цей юнак, якого ви, може, зустрічали в світі, і який, в решті решт, дуже вигідно одружився, був урятований з безодні, в яку звалився через мене. Ця пригода, спричинена моєю

легковажністю, змусила мене задуматися. Я зрозуміла, що сама ж була першою жертвою своєї помсти. Моя мати, чоловік, свекор мали за собою світ, що був на їх боці; вони вдавали, що потурають моїм безумствам. Моя мати, добре знаючи, що я надто горда, надто велична, надто д'Юксель, щоб повестися паскудно, жахнулася тоді тим лихом, якого мені заподіяла. Їй було п'ятдесят два роки, вона покинула Париж і поїхала жити в Юксель. Вона розкаюється тепер у своїх провинах і спокутує їх надзвичайною побожністю і безмежною прив'язаністю до мене. Але в 1823 році вона залишила мене саму і віч-на-віч з де-Мофріньєзом. О, мій друже! Ви, чоловік іншого складу, ви не можете знати, що таке старий гульвіса, розбещений колишніми успіхами. Що то за життя в домі чоловіка, звиклого до захоплень з боку світських жінок, який не знаходить у себе вдома ні фіміаму, ні кадьничі, мертвий для всього і саме через це ревнивий! Я хотіла, коли де-Мофріньєз уже цілком належав мені, я хотіла тоді бути доброю дружиною, але я наразилася на всі нерівності засмученого розуму, на всі фантазії безсилля, на дитинну пустотливість, на всю суєтність самовдоволення, на людину, що стала, в решті решт, найнуднішою елегією світу. Він поведився зі мною, як з маленькою дівчинкою, йому подобалось принижувати моє самолюбство з усякого приводу, розчавлювати мене під ударами свого досвіду, доказувати мені, що я нічого не знаю. Він ображав мене на кожному кроці. В решті решт, він зробив усе, щоб змусити мене відчувати огиду до нього і дати мені право зрадити його, але моє серце і бажання чинити добро вводили мене в оману протягом трьох або чотирьох років. Та чи знаєте ви ті мерзенні слова, що змусили мене наробити інших безумств? Чи додумаєтесь коли-небудь до жаху світських наклепів? — "Герцогиня де-Мофріньєз повернулася до свого чоловіка",— заговорили про мене.— "Ба! це з зіпсованості: адже це перемога — оживляти мертвих; їй більше нічого не лишилось робити",— відповіла моя краща подруга, родичка, у якої я мала щастя зустрітись з вами.

— Пані д'Еспар! — скрикнув Даніель, здригнувшись від жаху.

— О, я їй простила, мій друже. Насамперед, сказано дуже дотепно, і, може, я й сама говорила ще ущипливіші речі про бідних жінок, так само чистих, як і я.

Д'Артез знов поцілував руку цієї святої жінки, яка, спочатку подавши йому свою матір покремсаною на шматки, далі зробивши з князя де-Кадіньян, відомого вам, якогось Отелло в потрібному розмірі, тепер лихословила сама про себе і винувала себе, аби лише надати собі в очах щиросердого письменника тієї незайманості, що її навіть найдурніша жінка намагається за всяку ціну піднести своєму коханому.

— Ви розумієте, мій друже, що я знов з'явилася в світі з блиском і щоб блищати. Тут мені довелося витримати нову боротьбу: треба було завоювати незалежність і нейтралізувати де-Мофріньєза. Отже, тепер я вже з інших причин провадила гуляще життя. Щоб оглушити себе, щоб забути реальне життя за допомогою життя фантастичного, я блищала, влаштовувала банкети, розкошувала, як княгиня, і я наробила боргів. У себе вдома я забувалася сном утоми, для світу відроджувалася красивою, веселою, безрозсудною; але в цій сумній боротьбі фантазії проти дійсності я промотала своє багатство. Революція 1830 року застала мене в той момент, коли я зустріла, наприкінці цього існування з "Тисячі і одної ночі", святе й чисте кохання, яке я (бо я ж вільна!) бажала спізнати. Зрозумійте мене. Хіба це не було природним для жінки, чиє серце, стиснуте стількома подіями й випадками, прокинулось в тому віці, коли жінка відчуває себе обманутою, і коли я бачила навколо себе стількох жінок, щасливих коханням? Ах, чому Мішель Кретьєн був такий шанобливий? Це обернулося ще в одну насмішку з мене. Що поробиш? Падаючи, я втратила, все, не лишивши ілюзій ні в чому; я все поборолася в собі, всього покуштувала в житті, крім єдиного плоду, для якого нема в мене більше ні смаку, ні зубів. В решті решт, я вже була розчарована в світі, коли мені треба було залишити світ. У цьому є ніби щось від провидіння, як у тій втраті чутливості, що готує нас до смерті. (Вона зробила жест, сповнений релігійного розчулення). Все тоді пішло мені на користь,— повела вона далі,— крах монархії і її кінець допомогли мені поховати себе. Мій син — для мене велика втіха. Материнська любов

заміняє нам інші обмануті почуття. Світ дивується з моєї відлюдності, але в ній я знайшла щастя. О, коли б ви знали, яка щаслива тут оця бідна істота, що зараз перед вами! Присвятивши все своєму синові, я забула про щастя, якого не знала і, не знатиму ніколи. Хто міг би повірити, що життя княгині де-Кадіньян пояснюється однією поганою шлюбною ніччю, а всі приписувані їй пригоди — викликом, кинутим маленькою дівчинкою двом жажливим пристрастям? Ніхто. Тепер я боюсь усього. Я, напевне, відштовхну справжнє почуття, щире й чисте кохання, згадавши стільки обманів і лих. Так багаті, обдурені шахраями, які удавали з себе нещасних, відштовхують чесних бідняків, відчувши огиду до благодійності. Все це жахливо, чи не так? Але повірте мені: те, що я вам розповідаю,— історія багатьох жінок.

Останні слова були вимовлені вже тим пустотливим і легковажним тоном, що знов нагадував елегантну й насмішувату жінку. Д'Артез був приголомшений. В його очах люди, яких суди засилають на каторгу: убивці, грабіжники — з обтяжуючими провину обставинами, підроблювачі підписів на векселях,— були тепер свого роду святими в порівнянні з людьми вищого світу. Ця жорстока елегія, викувана в кузні брехні і загартована в водах паризького Стіксу³², була прочитана голосом, незрівнянно щирим. Письменник дивився на цю чарівну жінку, поринулу в кріслі: руки її звисали з крісла, як дві краплини роси на пелюстці квітки; вона була знесилена цим викриттям, цими спогадами, ніби переживши знову всі злигодні свого життя під час розповіді про них,— словом, то був ангел скорботи.

— Уявіть же собі,— почала вона, раптом випроставшись, піднявши руку і кидаючи блискавки очима, в яких палахкотіли двадцять нібито цнотливих років,— уявіть собі, яке враження мало справити на мене кохання вашого друга! Але з жорстокого насміху долі... чи, може, бога... тоді, признаюсь, я піддалася б чоловікові, але чоловікові, гідному мене, так я ждала, щастя! І що ж, він вмер, і вмер, рятуючи життя, кому?.. Панові де-Кадіньян!.. Чи дивно ж, що ви застали мене в мріях...

Це був останній удар. Бідний д'Артез не витримав його: впав навколішки, заховав свою голову в руки княгині і заплакав. Він пролив ті солодкі сльози, які проливали б ангели, коли б ангели плакали. І в той час, як Даніель стояв отак, сховавши голову, пані де-Кадіньян могла дозволити собі усміхнутися лукавою усмішкою тріумфу, усмішкою, яка з'явилась би у мавпи після вдало виконаної спритної штуки, коли б мавпи сміялися. "Ага! Впіймався!" — подумала вона; і вона справді міцно тримала його.

— Але ви...— сказав він, підводячи свою прекрасну голову і дивлячись на неї з любов'ю.

— Незаймана і обмовлена,— закінчила вона, усміхаючись, банальності цього старого жарту, але надаючи йому чарівного змісту усмішкою, сповненою жорстокої веселості.— Якщо ви бачите мій сміх, то це тому, що я думаю про княгиню, яку знає; світ, про ту герцогиню де-Мофрін'єз, з чийм ім'ям зв'язують і де-Марсе, і безчесного Максима де-Трай, розбійника в політиці, і цього маленького дурника д'Егрін'йона, і Растіньяка, Рюбампре, посланників, міністрів, російських генералів, і чи я знаю, кого ще? Європа! Лихословили про цей альбом, який я веліла зробити, думаючи, що ті, хто захоплювався мною, були моїми друзями. О, це жах! Я не розумію, як могла терпіти чоловіка коло моїх ніг: нехтувати їх усіх — така мусила б бути моя релігія.,

Вона підвелася й відійшла в проріз вікна ходою, сповненою чудової виразності.

Д'Артез залишився в кріслі коло каміна, куди він знову сів, не насмілюючись піти за княгинею і тільки дивлячись на неї. Він чув, як вона схлипувала, не утираючись. Княгиня схлипує? Діана спробувала зробити неможливе, щоб змусити повірити в її чутливість. Д'Артез подумав, що його ангел в сльозах, підбіг до неї, взяв її за талію і притиснув до свого серця.

— Ні, облиште мене,— промовила вона слабким голосом.— У мені надто багато сумнівів, щоб бути поблажливою до деяких речей. Примирити мене з життям — задача понад людські сили.

— Діана! Я вас кохатиму, кохатиму за все ваше загублене життя.

— Ні, не кажіть мені так,— відповіла вона.— Ця хвилина вкидає мене в трепет і примушує червоніти, так наче я вчинила найбільші гріхи.

Вона вся обернулась в невинність маленької дівчинки і в той же час показувала себе величною, значною, благородною, як королева. Неможливо описати, який ефект справив цей маневр, такий майстерний, що його можна було взяти за щирю правду, на таку свіжу й вільну душу, як душа д'Артеза. Великий письменник, онімілий від захоплення, стояв нерухомо в прорізі вікна, чекаючи якогось слова від неї, тоді як вона чекала поцілунку; але вона була надто священна для нього. Коли княгині стало холодно, вона пішла й знову сіла в своє крісло; її ноги замерзли.

"Це буде довга історія",— подумала вона, розглядаючи Даніеля, його високий лоб і прекрасну добродішну голову.

"Чи це жінка? — ставив собі питання цей глибокий спостерігач людського серця.— Як мені бути з нею?"

До другої години ночі вони провели час, говорячи всякі дурниці, а такі обдаровані жінки, як княгиня, вміють їх зробити чарівними. Діана твердила, що вона надто розбита, надто стара, вся в минулому. Д'Артез доводив їй те, в чому вона й так була переконана: що в неї найтонша шкіра, найніжніша на дотик, найбільша на вигляд, і така запашна; вона молода і в повному розквіті. Вони обговорювали всі її принади, всі особливості, одну по одній, говорячи: "Ви гадаєте? — Ви божевільний! — Це бажання! — За два тижні ви мене побачите такою, яка я є насправді. — Так, але мені скоро сорок років. Чи можна кохати таку стару жінку?". Д'Артез відзначався палким красномовством ліцеїста, пересипаючи свою

мову найурочистішими епітетами. Коли княгиня чула, як цей розумний письменник говорить дурниці, гідні закоханого підпоручика, вона слухала його, з захоплено уважним виглядом, вся розніжена, але про себе сміялася.

Коли д'Артез вийшов на вулицю, він спитав себе, чи не слід було йому бути менш поважливим. Він перебіг у своїй пам'яті ці незвичайні звірення, які, певна річ, розказані тут дуже скорочено, бо потрібна була б ціла книга, щоб передати їх в усьому їх медоточивому буянні і з усіма супровідними заходами. Обернена на минуле, проникливість цієї людини, такої природної і такої глибокої, була заведена в безвихідь природністю цього роману, його глибиною, особливим голосом княгині.

"Це правда,— говорив він собі, не маючи змоги заснути.— Драми такого роду трапляються в світі: світ прикриває подібні жахи квітами витонченості, мереживами лихомовства, дотепними балачками.. Ми завжди вигадуємо тільки те, що справді існує. Бідна Діана! Мішель передчував цю загадку, він казав, що під цим шаром льоду — вулкани! І Б'яншон, і Растіньяк мають рацію: коли чоловік може поєднати велич ідеалу з насолодами бажання, кохаючи жінку з гарними манерами, цілком розумну, витончену,— це мусить бути невимовне щастя".

І він виміряв сам у собі глибину свого кохання і бачив, що воно безмірне.

Наступного дня, годині о другій, пані д'Еспар, яка вже більше місяця не бачила княгині і не одержувала від неї жодного слова, прийшла до неї, охоплена превеликим зацікавленням. Не можна уявити собі нічого забавнішого, ніж перші півгодини розмови цих двох лукавих змій. Діана д'Юксель остерігалася, так само, як надівати жовту сукню, говорити про д'Артеза. Маркіза крутилася навколо цього питання, як бедуїн — навколо багатого каравану. Діана забавлялася, маркіза скаженіла. Діана вичікувала, вона хотіла використати свою подругу і зробити собі з неї мисливського собаку. Одна з цих двох жінок, таких відомих в сучасному світі, була сильніша, ніж друга. Княгиня була на цілу голову вища від

маркізи, і маркіза в душі визнавала цю вищість. В цьому, можливо, полягала таємниця їхньої дружби. Слабіша притаїлася в своїй фальшивій прив'язаності, щоб підстерегти годину, так довго вичікувану всіма слабими, коли можна підстрибнути до горла сильного і залишити на ньому знак радісного укусу. Діана це ясно бачила. Весь вищий світ був обдурений пестощами цих двох приятельок. В ту мить, коли княгиня помітила, що питання вже готове зірватися з вуст подруги, вона сказала їй:

— Ну так-от, моя люба, я зобов'язана вам повним, величезним, безмірним, небесним щастям.

— Що ви хочете сказати?

— Ви пам'ятаєте, що ми обмірковували з вами, три місяці тому, в цьому садочку, сидячи на лаві, на сонці, під жасмином? Ах, тільки люди обдаровані вміють кохати! Я охоче сказала б про мого великого Даніеля д'Артеза словами герцога Альби до Катерини Медічі³³: "Голова одного лосося варта голів усіх жаб".

— Я зовсім не дивуюсь, не бачачи вас більше,— сказала пані д'Еспар.

— Обіцяйте мені, мій янголе, якщо зустрінетесь з ним, не говорити йому ні слова про мене,— сказала княгиня, взявши маркізу за руку.— Я щаслива, о! Але щаслива так, що не сила сказати, а ви знаєте, як багато важить у світі одно слово, який-небудь жарт. Одно слово вбиває: стільки отрути вміють вкласти в одно слово! Коли б ви знали, як я вже цілий тиждень бажала, щоб ви зазнали такої самої пристрасті! В решті решт, це ж приємно, це — прекрасне торжество для нас, жінок, завершити своє жіноче життя, заспокоїтися в сні кохання, палкого, чистого, самовідданого, повного, цільного, особливо, коли його шукали так довго.

— Чому ви просите мене бути вірною моєму кращому другові? — спитала пані д'Еспар.— Значить, ви вважаєте мене за здатну зле пожартувати з вас?

— Коли, жінка володіє таким скарбом, боязнь втратити його — таке природне почуття, що вона навіває похливі думки. Я кажу нісенітниці: даруйте мені, моя мила!

Трохи згодом маркіза пішла, і, дивлячись їй вслід, княгиня сказала собі: "Як вона мене добре влаштує! Хай би вона все розповіла про мене!.. Але, щоб звільнити її від клопоту над витяганням звідси д'Артеза, я сама пошлю його до неї".

О третій годині, за кілька хвилин після цього, прийшов д'Артез. Серед цікавої розмови княгиня раптом урвала його, поклавши йому на плече свою прекрасну руку.

— Пробачте, мій друже,— сказала вона,— але я можу забути про одну річ, яка здається дрібницею, а проте надто важлива. Вашої ноги не було у пані д'Еспар з того тисячу разів щасливого дня, коли я вас там зустріла. Підіть до неї,— не для себе, не заради ввічливості, а для мене. Можливо, що вона вже через вас вороже ставиться до мене, випадково дізнавшись, що після того обіду ви, так би мовити, не виходили від мене. Крім того, мій друже, мені було б не до вподоби бачити, що ви занедбуєте свої знайомства і світ, а також і свої заняття й праці. Я була б ще раз дико обмовлена. Хіба не стануть говорити, що я вас держу на прив'язі, що я забираю вас усього, боюсь порівнянь, хочу ще раз змусити заговорити про себе, що я причепилася до вас, щоб зберегти свою перемогу, знаючи, що вона остання? Хто міг би здогадатися, що ви — мій єдиний друг? Коли ви дійсно любите мене так, як казали, то ви змусите світ повірити, що ми справді — просто брат і сестра. Продовжуйте.

Д'Артез раз назавжди був привчений до покори тією несказанною м'якістю, з якою ця граціозна жінка впорядкувала своє вбрання, щоб

впасти з усією вишуканістю. Було щось незбагненно витончене, поступливе в її словах, які зворушили його до сліз. Княгиня ставила себе вище всіх огидних і міщанських звичаїв тих жінок, що пручаються й сперечаються за кожний дальший крок на кушетках; вона проявила нечувану велич. Їй не було потреби про це говорити, їх з'єднання було благородно умовлене між ними. Ні вчора, ні сьогодні, ні завтра: це буде тоді, коли вони обоє цього схотять, без нескінченних церемоній того, що банальні жінки називають жертвою; звичайно, ті знають усе, що мають втратити при цьому, тоді як це свято — тріумф для жінок, певних того, що тут вони виграють. В останніх словах княгині все було невиразне, як обіцянка, солодке, як надія, а проте вірогідне, як право. Визнаємо: прояв такого роду величі властивий тільки отаким блискучим і витонченим обманщицям; вони й далі лишаються королевами там, де інші жінки стають підданими. От тепер д'Артез міг виміряти відстань, що існує між цими жінками й іншими. Княгиня показувала себе завжди достойною і прекрасною. Секрет цього благородства полягає, можливо, в тій майстерності, з якою великосвітські дами вміють скидати свої покривала; в такому становищі вони уподібнюються до античних статуй; а якби вони зберегли на собі якесь ганчір'я, то були б безсоромні. Міщанка завжди старається чимсь угорнутися.

Споряджений ніжністю, підтриманий найблискупішими чеснотами, д'Артез послухався і пішов до пані д'Еспар, яка розгорнула перед ним усе своє чарівне кокетство. Маркіза остереглася сказати д'Артезу хоч слово про княгиню, вона тільки запросила його на найближчий день обідати.

Д'Артез застав у неї в цей день численне товариство. Маркіза запросила Растіньяка, Блонде, маркіза д'Ахуда-Пінто, Максима де-Трай, маркіза д'Егріньюона, обох Ванденесів, дю-Тійє, одного з найбагатших паризьких банкірів; були також барон де-Нюсінжен, Натан, леді Дадлей, два найвіроломніших аташе посольства і шевальє д'Еспар, один з найзагадковіших персонажів цього салону, втаємничений у політику своєї невістки.

Із смішком Максим де-Трай звернувся до д'Артеза:

— Часто ви бачите княгиню де-Кадіньян?

Д'Артез у відповідь на це питання сухо кивнув головою. Максим де-Трай був bravo* найвищого гатунку, без стида й совісті, здатний на все; він розоряв жінок, які прив'язувалися до нього, змушував їх заставляти брильянти, але прикривав такий спосіб життя блискучим зовнішнім лоском, чарівними манерами і сатанинським розумом. Він у всіх викликав однаковою мірою страх і презирство, та як ніхто не насмілювався висловити йому щось інше, крім наймиліших почуттів, то він і не міг нічого помітити, або просто приймав як належне цю загальну удаваність. Він був зобов'язаний графу де-Марсе останнім ступенем свого піднесення, якого міг досягти. Де-Марсе, здавна знаючи Максима, вважав його здатним виконувати деякі таємні і дипломатичні доручення, давав їх йому, і той чудово справлявся з ними. Д'Артез протягом року брав достатню участь в політичних справах, щоб ґрунтовно пізнати Максима де-Трай, і, може, він один мав характер досить високий, щоб висловити вголос те, що світ думав про себе.

* Найманий убивця в Італії XVII— XVIII ст.; авантюрист (італ.)

— Це ш, сфішайно, зараті фона фі нехтуйт Палата, — сказав барон де-Нюсінжен.

— О! княгиня — одна з найнебезпечніших жінок, на яких може натрапити чоловік, — лагідно зауважив маркіз д'Еґріньйон. — Їй зобов'язаний я ганьбою мого шлюбу.

— Найнебезпечніших? — перепитала пані д'Еспар. — Не кажіть так про мого кращого друга. Я ніколи не чула й не помічала у княгині нічого такого, що не здавалось би мені виявом найвищих почуттів.

— Дозвольте ж висловитися маркізові! — скрикнув Растіньяк. — Коли чоловіка скине з сідла гарний кінь, він знаходить у ньому вади і продає його.

Вражений цими словами, маркіз д'Еґріньйон глянув на Даніеля д'Артеза і сказав, звертаючись до нього:

— Сподіваюсь, що характер взаємин пана з княгинею не такий, щоб це заважало нам говорити про неї.

Д'Артез промовчав. Д'Еґріньйон був не дурний і на відповідь Растіньяку змалював позитивний портрет княгині, який звеселив усіх присутніх. Та як ці смішки були зовсім незрозумілі д'Ар-тезу, то він нахилився до своєї сусідки, пані де-Монкорне, і спитав її про смисл цих жартів.

— Але, за винятком вас, судячи з вашої доброї думки про княгиню, всі присутні, коли вірити чуткам, користувалися з її ласки.

— Можу вас запевнити, що в цих чутках нічого, крім брехні, нема,— відповів Даніель.

— Але ж ось пан д'Еґріньйон, дворянин з Перша, який цілком розорився через неї дванадцять років тому і який, через неї ж, мало не потрапив на ешафот.

— Я знаю цю справу,— сказав д'Артез.— Пані де-Кадіньян поспішила врятувати пана д'Еґріньйона від карного суду, і ось як він віддячує їй сьогодні!

Пані де-Монкорне поглянула на д'Артеза з подивом і зацікавленням, близьким до остовпіння, потім перевела погляд на пані д'Еспар, показуючи очима на нього, немов хотіла сказати: "Він заворожений!"

Під час цієї короткої розмови пані д'Еспар захищала пані де-Кадіньян, але цей захист скидався на дію громовідводів, що притягають блискавки. Коли д'Артез вернувся до загальної розмови, він почув, як Максим де-Трай кинув такі слова:

— У Діани зіпсованість — не результат, а причина; може, цій причині вона зобов'язана своєю природною вишуканістю: вона не шукає, вона нічого не вигадує,— вона вам пропонує найвитонченіші витівки, як натхнення цілком наївного кохання, і ви не можете не вірити їй.

Ця фраза, немов навмисне розрахована на людину такого складу, як д'Артез, була така сильна, що прозвучала як остаточний висновок. Всі лишили княгиню, здавалося, з нею було покінчено. Д'Артез подивився насмішливо на Максима де-Трай і д'Егріньюна.

— Найбільша провина цієї жінки в тому, що вона змагається з чоловіками,— сказав він.— Вона промотує багатства так само, як вони промотують маєтки, що становлять власність дружин, вона посилає своїх коханців до лихварів, вона пожирає придане, розоряє сиріт, знищує старовинні замки, вона підказує і вчинює, може, також злочини³⁴, але...

Ніколи ні один з цих двох персонажів, яким відповідав д'Артез, не чув нічого подібного щодо сили вислову. Це "але" вразило всіх за столом: всі зааніміли з виделками в руках, впинаючись очима то в сміливого письменника, то в убивць, що напали на княгиню, і чекаючи заключних слів у страшній тиші.

— Але,— з глузливою легкістю сказав д'Артез,— пані княгиня де-Кадіньян має над чоловіками одну перевагу: коли заради неї наражаються на небезпеку, вона вас врятовує і не каже поганого ні про кого. Чому б серед жінок не знайтися одній, яка тішилась би чоловіками так само, як чоловіки тішаються жінками? Чому б прекрасній статі час від часу не мстити за себе?..

— Геній дужчий від розуму,— сказав Блонде Натану.

Ця лавина ущипливих слів була, справді, як вогонь батареї гармат проти рушничної стрілянини. Поспішили змінити розмову. Ні граф де-Трай, ні маркіз д'Егріньюн, видимо, не мали охоти сваритися з

д'Артезом. Коли подали каву, Блонде і Натан підійшли до письменника з поспішністю, яку ніхто інший не насмівся наслідувати, настільки важко було примирити захоплення, викликане поведінкою д'Артеза, з боязною нажити собі двох могутніх ворогів.

— Ми не від сьогодні знаємо, наскільки ваш характер у своїй величї дорівнює вашому талантові,— сказав йому Блонде.— Ви поводитися тут уже не як людина, але як бог. Не дозволити захопити себе ні серцю, ні уяві, не взяти під свій захист кохану жінку — помилка, якої чекали від вас і яка дала б змогу торжествувати цьому колу осіб, пойнятому заздрощами до літературних знаменитостей... Ах, дозвольте мені вам сказати: це найвища політика в приватному житті.

— Ах, ви — державна людина! — сказав Натан.— Це так само майстерно, як і важко,— помститися за кохану жінку, не захищаючи її.

— Княгиня — одна з героїнь легітимістської партії,— тож хіба не обов'язок кожної людини з серцем обороняти її, незважаючи ні на що? — холодно відповів д'Артез.— Те, що вона зробила для своїх владарів, виправдало б найбезрозсудніше життя.

— Він грає обачливо,— сказав Натан, звертаючись до Блонде.

— Цілком, як коли б княгиня була ставкою в цій грі,— відповів Растіньяк, підійшовши до них.

Д'Артез пішов до княгині, яка чекала його в нестерпній тривозі. Результат цієї спроби, якій Діана сама ж сприяла, міг бути фатальним для неї. Вперше в своєму житті ця жінка страждала душею і знемагала тілом. Вона не знала, як їй поведеться в тому разі, коли д'Артез повірить світові, де йому скажуть правду, замість довірити їй, її брехні: бо ніколи ще характер такий прекрасний, людина така цільна, душа така чиста, совість така пряма не зустрічалися їй, не ставали перед її свідомістю. Якщо вона сплела тенета такої жорстокої брехні, то лише тому, що її

спонукало бажання зазнати справжнього кохання. Це було кохання, вона відчувала його прорість у своєму серці, вона кохала д'Артеза. І вона була засуджена обманювати його, бо хотіла залишитися для нього прекрасною актрисою, розігруючи комедію на його ж очах. Коли вона почула кроки Даніеля в їдальні, її охопило таке хвилювання, трепет, що пройняв її до глибини душі. Ця схвилюваність, якої вона ніколи не знала в своєму житті, надто бурхливому для жінки її рангу, показала їй, що вона поставила на карту своє щастя. Очі її, що дивились у простір, охопили д'Артеза всього цілком; вона бачила крізь його тіло, вона читала і в його душі: підозра навіть злегка не зачепила її чутливості, такої ж, як чутливість крил кажана. Жахлива дія цього страху викликала тепер свою протилежність: радість мало не задушила щасливу Діану; бо немає такої людини, у якої не було б більше сил на те, щоб витримати, горе, ніж на те, щоб протистояти виявові крайнього щастя.

— Даніель, мене обмовили, і ти помстився за мене! — скрикнула вона, підвівшись і розкриваючи йому обійми.

В глибокому подиві, викликаному цими словами, коріння яких було невидиме для нього, Даніель дав прекрасним рукам взяти його голову, і княгиня побожно поцілувала його в лоб.

— Як ви дізналися?

— О, прославлений дурнику! Хіба ти не бачиш, що я тебе безумно люблю?

З того дня нема більше мови ні про княгиню де-Кадіньян, ні про д'Артеза. Княгиня одержала в спадщину від своєї матері деяке майно; вона проводить кожне літо з знаменитим письменником у віллі на Женевському озері, а взимку на кілька місяців повертається в Париж. Д'Артез показується тільки в Палаті, а його нові твори публікуються надзвичайно рідко. І це розв'язка? Так,— для людей розумних; ні,— для тих, хто хоче все знати.

Жарді, червень 1839 р.

=====

Примітки

1. Теофіль Ґотье (1811— 1872) — французький реакційний поет і критик, сучасник Бальзака.

2. Франціск I (1494— 1547) — король Франції з 1515 по 1547 р.

3. Карл V (1500— 1558) — король іспанський (з 1516 р.) і імператор германський (з 1519 р.).

4. Антіной — раб і улюбленець римського імператора Адріана, уславлений своєю красою.

5. Іов — біблійний персонаж, відомий своєю бідністю.

6. Карл X (1757— 1836) — французький король з 1824 по 1830 р., скинутий Липневою революцією 1830 р., емігрував в Англію.

7. Гарпагон — головний персонаж комедії Мольєра "Скупий".

8. Змова герцогині Беррійської.— Герцогиня Беррійська (1798— 1870), вдова другого сина Карла X, герцога Беррійського, вбитого в 1820 р. Лувелем. Після Липневої революції очолила легітимістську партію (партію повалених Бурбонів) і в 1832 р. спробувала, за допомогою прибічників, підняти повстання у Вандеї, швидко придушене французьким урядом.

9. Завоювання в Африці — мова йде про Алжир, завойований у 1830 р. французьким військом, на чолі якого стояв маршал Бурмон.

10. Фронда — могутня хвиля буржуазно-демократичного руху у Франції першої половини XVII ст., перша, невдала спроба буржуазної революції, яку, завдяки зраді буржуазії, використала в своїх інтересах феодална знать.

11. Молодша парость — так називали бічну парость Бурбонів — герцогів Орлеанських, представник якої, Луї-Філіпп, був зведений на престол французькою буржуазією після Липневої революції 1830 р.

12. Де-Лавальєр — Див. примітку 53 до "Батька Горіо": Де-Монтеспан (1641— 1707) — одна з фавориток Людовіка XIV; Діана де-Пуатьє (1499— 1566) — фаворитка французького короля Генріха II; Д'Етамп (1508— 1585) — фаворитка Франціска I; Де-Шатору (1717— 1744)— одна з фавориток французького короля Людовіка XV, уславлена своєю гордовитістю і енергійністю.

13. Двір Регента — мається на увазі правління Філіппа, герцога Орлеанського, під час неповноліття Людовіка XV (1715— 1723) — час, відомий розбещеністю дворських нравів.

14. Сен-Меррі — монастир у Парижі, біля якого відбулася кривава сутичка урядових військ а повстанцями, що забарикадувалися в монастирі, в липні 1832 року.

15. Ламарк — популярний наполеонівський генерал, похорон якого (5 липня 1832 року) вилився в широку демонстрацію, що переросла в повстання під проводом лівих республіканців з товариства "Друзів народу", яке закінчилося поразкою повстанців у сутичці з урядовими військами при Сен-Меррі.

16. Форнаріна — римська красуня, кохана Рафаеля. Вона була дочкою римського булочника. З неї Рафаель написав славнозвісний портрет, що становить один з шедеврів великого художника.

17. Лафоре — служниця Мольєра, якій він, за переказами, читав свої твори.

18. Егерія — легендарна німфа, з якою радився римський цар Нума Помпілій.

19. Жіроде (1767— 1824)— французький художник, автор картини "Потоп", що міститься в Луврі.

20. Конвент — представницькі збори під час французької буржуазної революції XVIII ст., обрані після повалення короля (10 серпня 1792 року) на засадах загального виборчого права. Конвент проголосив республіку й установив Комітет громадського порятунку.

21. Герен (1774— 1833) — французький художник, автор картин на класичні теми.

22. Дідона — карфагенська цариця, про любов якої до Енея оповідає Вергілій в "Енеїді".

23. Дядечко Тобі — герой роману англійського письменника Стерна "Трістрам Шенді", який легко закохується в удову Ватман.

24. Генріх IV (1553— 1610) — французький король. Сюжетом картини французького художника Енгра "Генріх IV грається з дітьми" (1824) є такий епізод. Король лазить рачки по кімнаті, возячи на спині своїх дітей, в присутності своєї дружини, Марії Медічі. Входить іспанський посол. Бачачи його здивування, король питає:

— Ви маєте дітей, пане посол?

— Так, ваша величність.

— В такому разі я можу закінчити свою подорож по кімнаті.

25. Тюренн— маршал Франції (XVII ст.), уславлений своїм воєнним мистецтвом, був убитий гарматним ядром.

26. Генріх IV (див. вище прим. 24) — був убитий в 1610 р. фанатиком-католиком Равайяком.

27. Епіктет — філософ-стоїк I ст. до н. е., відомий своєю стриманістю.

28. Тюлу (1786— 1865) — професор консерваторії, перша флейта в паризькій Італійській опері.

29. Кюв'є (1769— 1832) — відомий французький натураліст, основоположник порівняльної анатомії і палеонтології. Він установив закони субординації органів і кореляції форм в організмі і, керуючись ними, міг визначати вид давно вимерлих на землі тварин на підставі кількох знайдених уламків кісток.

30. Тальма (1763— 1826) — знаменитий французький актор-трагик.

31. "Два брати-вороги" — очевидно, тут мається на увазі трагедія Расіна "Фіваїда" або "Брати-вороги", в якій змальовано ворожнечу між двома братами, Полініком і Етеоклом, синами Фіванського царя Едіпа від його шлюбу з власною матір'ю.

32. Стікс — міфічна ріка в Аїді (підземному царстві грецької міфології). Води Стіксу робили невразливим того, хто обмився в них.

33. Герцог Альба (1508— 1582) — начальник іспанського війська в Нідерландах під час повстання проти іспанців, придушеного ним з страшенною жорстокістю. Катерина Медічі (1519— 1589) — дружина французького короля Генріха II, регентша під час неповноліття Карла IX.

34. Підказує... злочини...— цими словами д'Артез натякає на минуле Максима де-Трай (див. оповідання Бальзака "Гобсек").